

*Коли
залишається
лише пам'ять*

Життя
та загибель
єврейської
громади
Дружківки

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

**КОЛИ ЗАЛИШАЄТЬСЯ
ЛИШЕ ПАМ'ЯТЬ
Життя та загибель
єврейської громади
Дружківки**

Київ
2023

УДК 94:341.485(=411.16)(477.62)“1941/1943”

Коли залишається лише пам'ять. Життя та загибель єврейської громади Дружківки / Наталія Дерев'янка. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 144 с.

У виданні досліджено майже півстолітню історію єврейської громади Дружківки — мультикультурного й багатонаціонального міста на півночі Донецької області України. Висвітлено історію вшанування пам'яті жертв Голокосту в Дружківці після війни. Наведено унікальні фото, мапу, а також спогади про батька місцевого журналіста Євгена Борисовича Фіалка, написані спеціально для проекту «Мережа пам'яті» у 2022 році.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.

Авторка
Наталія Дерев'янка

Науковий консультант
Петро Долганов

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

- © Наталія Дерев'янка, 2023
- © Міжнародний проект «Мережа пам'яті», 2023
- © Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», 2023
- © Український центр вивчення історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Дружківка у ранньомодерні часи.....	10
Від Запорозької Січі до Російської імперії	10
Установлення смуги осілости.....	11
Fin de siècle у Дружківці	13
Індустріалізація та розвиток міста.....	13
Зародження єврейської громади	16
Дружківка у міжвоєнний період.....	18
Більшовицько-українська війна і радянізація.....	18
Наслідки радянізації для єврейської громади	19
Німецько-радянська війна у Дружківці	23
Дилеми (не)евакуації єврейської громади.....	23
Формування окупаційної влади	25
Перші прояви насильства проти єврейської громади	29
Особливості геттоізації.....	32
Друга хвиля масових убивств євреїв	33
Переховування та виживання вцілілих євреїв	35

Топографія насилля та пам'яті.....	40
Місця масових поховань на шлаковому звалищі	41
Поховання на території колишньої яковлівської школи № 2.....	42
Поховання у глиняному кар'єрі та інші місця насилля.....	43
Пошуки місць масових поховань сьогодні.....	43
Меморіалізація місць масових убивств.....	44
Сучасні комеморативні практики	46
Історіографія єврейської історії Дружківки	49
Наукові праці	49
Краєзнавчі дослідження.....	50
Письмові джерела.....	51
Усноісторичні джерела.....	53
(Пост)воєнна мемуаристика.....	54
Євген Фіалко. Історія мого батька. Україна — Ізраїль.....	56
Евгений Фиалко. История моего отца. Украина — Израиль.....	76
Люстрації/Illustrations.....	97
Summary	134

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих співників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах – учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про авторку

Наталія Дерев'янка – незалежна історикиня, магістр історії. Працює у полі студій політики пам'яті та соціальної антропології. До сфери її наукових інтересів належать питання меморіалізації Другої світової війни в Україні, історія церковного життя Правобережної України на зламі XVIII–XIX ст., польові дослідження індустріальної культурної спадщини сходу України.

Авторка висловлює вдячність дружківчанам журналісту Євгенові Фіалку та історикині Ніні Макаровій за надані цінні матеріали з приватних архівів і колекцій. А також історикам

Юрєві Радченку, Дмитрові Титаренку, Андрєві Усачу та Леонїдові Марущаку за важливі підказки та фахові експертні консультації під час написання цього тексту.

Дослідження стало можливим завдяки україно-німецькому проекту «Мережа пам'яті», який утілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування МЗС Німеччини.

Докладніше про проект «Мережа пам'яті»:
<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Майже півстолітню історію єврейської громади Дружківки, мультикультурного та багатонаціонального міста Донеччини, було насильно обірвано під час німецької окупації в 1941–1943 рр. Радянська історична політика ігнорувала цілеспрямований геноцид євреїв у роки Другої світової війни. Під зовнішню та внутрішню цензуру потрапляли й самі жертви націонал-соціалістичного режиму. Як-от члени Єврейського антифашистського комітету, які 1943 р. почали збирати свідчення і намагалися після війни документувати вбивство євреїв у «Чорній книзі», однак їх було репресовано впродовж 1948–1952 рр. Пам'ять про єврейську громаду Дружківки не посіла гідного місця в суспільстві та публічному просторі, однак зберігалася в сім'ях тих, хто вижив, і серед небайдужих людей. Сьогодні в історії Голокосту, як і в довоєнній історії життя дружківських євреїв, усе ще залишається багато відкритих запитань. Неможливість працювати з фондами Державного архіву Донецької області, окупованого росіянами з 2014 р., значно ускладнює історичну роботу. Повномасштабна війна, розпочата Росією в лютому 2022 р., унеможливорює дослідження на місці, фізично нищить і вбиває залишки пам'яті про минуле.

ДРУЖКІВКА У РАНЬОМОДЕРНІ ЧАСИ

Від Запорозької Січі до Російської імперії

Сьогодні Дружківка — це місто у Краматорському районі Донецької області, центр Дружківської територіальної громади. Дружківка стоїть на річках Кривий Торець і Казенний Торець та має залізничну станцію. Місто розташоване між Краматорськом (13 км на північ) і Костянтинівкою (17 км на південь), за 35 км на південний захід від Бахмута. Напередодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. населення Дружківки становило понад 60 тисяч осіб. Станом на 15 лютого 2023 р. в місті залишалися 28 тисяч осіб.

В описі Катеринославської єпархії згадано, що ще на початку XVIII ст. на теренах Дружківки стояла застава запорозьких козаків¹. Від 1711 р., після невдалого для московського війська Прутського походу та перенесення Запорозької Січі до Олешків, землі сучасної Дружківки офіційно відійшли під владу Османської імперії, однак фактично лишались малозаселеними. Під час російсько-османської війни 1768–1774 рр. ці землі увійшли до складу Російської імперії, і вже у 1773 р. тут почали селитися сім'ї козаків і містян із Чернігівської та Полтавської губерній².

¹ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Вып. 2. Нынешние уезды: Бахмутский, Славяносербский, Ростовский на Дону, Александровский и Мариупольский. Екатеринослав, 1880. С. 29–32. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/13445-vyp-2-nyneshnie-uezdy-bahmutskiy-slavyanoserbskiy-rostovskiy-na-donu-aleksandrovskiy-i-mariupolskiy-1880#mode/inspect/page/41/zoom/5>

² Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Том 2. Бахмутский уезд. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1886. С. 43. URL: <https://www.lib.dp.ua/fullkr/index.php?pbp=476>

Після зруйнування Запорозької Січі за наказом російської імператриці Катерини II у 1775 р. розпочався процес інтеграції територій Дружківки до адміністративно-територіальної структури Російської імперії. Зокрема, у 1778 р. козацькі застави на річці Кривий Торець було подаровано полковникові Миколаю Аршаневському як рангову дачу, тобто віддано у вічне користування. Загалом на мапах кінця XVIII – XIX ст. сучасне місто — це дачі у володінні російського військового істеблшменту. З 1783 р. Дружківка стала адміністративною одиницею Російської імперії у складі Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Тоді ж, у 1780-х, з'явилися і перші відомі згадки про Дружківку та плани міста й навколишніх сіл³.

Установлення смуги осілости

Наприкінці XVIII ст. у селищах Дружківка, Райське, Олексіївка, Гаврилівка (що сьогодні входять у межі або підпорядковуються місту Дружківка) мешкали переважно поміщицькі селяни з українських губерній. Жителі займались садівництвом і скотарством. Із 1780-х у селищах Дружківка та Райське діяли православні церкви Архангела Михаїла та св. Великомучениці Варвари⁴.

Після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. до Російської імперії відійшли Правобережна Україна та Західна Білорусь, де було сконцентровано близько третини європейського єврейства. Іменним указом Катерини II від 23 грудня 1791 р. на території 11 губерній, зокрема Катеринославської, було запроваджено смугу осілости для юдеїв, за межами якої їм заборонили мешкати. Євреям також заборонили вільно переміщуватися територією імперії, щоб захистити торговців внутрішніх губерній від конкуренції, адже ве-

³ Наприклад, план церковної землі села Дружківка, 1783 р.: Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). Ф. 1308. Оп. 1. Спр. 1791.

⁴ Качур В. Історія Дружківки та її округи. Донецьк, 2009. С. 35–36; Матеріали для історико-статистического описания... С. 30; РДАДА. Ф. 1355. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 206, 212; Ревизская перепись жителей Дружковки 1795 года. Неизвестная Дружковка. 1999. № 1 (8). С. 20–24.

ликий відсоток євреїв займались торгівлею. На євреїв, що переходили до православної віри, правила смуги осілости не поширювались.

Російська імперія застосовувала стосовно єврейського населення політику державного антисемітизму. Економічна, професійна та духовна діяльність євреїв підлягала жорсткій регламентації з низкою обмежень. Наприклад, рабини не могли брати платню за виконання своїх обов'язків⁵, на відміну від ієреїв-уніатів, які також перебували не на найвищому щаблі релігійної ієрархії в імперії аж до остаточної ліквідації унійної церкви у 1839 р. Обмеження щодо пересування за смугою осілости, щодо вступу до вищих навчальних закладів в імперії також впливали на економічне та культурне життя євреїв. До жодної з етнічних і релігійних груп, що жили на теренах імперії, не застосовували стільки обмежувальних законодавчо-адміністративних актів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поширився навіть специфічний різновид друкарської продукції: довідники з обмежувального антиєврейського законодавства⁶.

Станом на 1797 р. у Бахмутському повіті жили 50 євреїв, у 1800 р. – вже 127, у 1847 р. – майже 500. За ревізією 1864 р., у Бахмутському повіті мешкали понад 1300 євреїв⁷. Дружківка розміщувалась на найсхіднішій межі смуги осілости, однак була поселенням сільського типу, через що стала місцем замешкання євреїв значно пізніше, ніж Бахмут. У селах євреям упродовж XIX ст. кількаразово то забороняли, то з обмеженнями дозволяли мешкати. Врешті «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 р. євреям було заборонено по-

⁵ Негода Ю. С. Повне зібрання законів Російської імперії як джерело з історії конфесій України XVIII–XIX ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер. : Історія. 2012. Т. 198. Вип. 186. С. 54–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2012_198_186_13

⁶ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) : автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.01, Донецький національний ун-т. Донецьк, 2005. С. 56.

⁷ Татаринов С. Й., Федотов С. А. Штетл Бахмут – феномен єврейського народу в Донбассе. *Харьков : Слово*, 2013. С. 15.

селятися поза межами міст і містечок. Утім, із цього правила були винятки, наприклад для лікарів, людей із вищою освітою, здобутою у навчальних закладах Російської імперії, представників ремісничих і купецьких родин. Через брак джерел складно визначити точні роки, коли євреї почали селитись у Дружківці. Присутність єврейської спільноти впродовж XIX ст. тут майже не простежується.

Отже, на теренах Дружківки аж до 1860-х рр. проживали переважно православні поміщицькі селяни з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Курської губерній і поміщики із Курської та Харківської губерній, зокрема нащадки запорозьких і слобідських козаків. Реформа 1861 р. відмінила кріпосне право та уможливила купівлю-продаж землі, що кардинально змінило соціально-культурну мозаїку регіону в заплавах Кривого Торця й Казенного Торця.

FIN DE SIÈCLE У ДРУЖКІВЦІ

Індустріалізація та розвиток міста

Кінець XIX ст. — це період промислової колонізації Бахмутського повіту. У 1869 році внаслідок розбудови Курсько-Харківсько-Азовської залізниці біля села Дружківка відкрили однойменну станцію. Вона стала важливим зернонавантажувальним центром, а також послугувала промислового розвитку регіону. Згодом поблизу станції постали нові населені пункти, зокрема робітниче поселення Яковлівка, з якого і почалося життя сучасного міста Дружківка.

У 1870-х велику кількість землі довкола Дружківки викупив торговий дім «Мартем'ян Борисовський із синами». Тут вони збудували цегельний завод, піч для обпалювання вапна, паровий млин, механічну фабрику та кінний завод

із розведення рисистих порід коней⁸. До 1879 року у власності братів Борисовських була також вугільна шахта, що забезпечувала роботу заводу⁹. У 1881 році в Дружківці з'явився перший у Бахмутському повіті цукровий завод¹⁰, де працювали близько 600 сезонних робітників.

На початку 1890-х торговий дім Борисовських збанкрутів і розпродав усе своє майно. В 1892 році група німців-менонітів із Хортицької колонії придбали у купців Борисовських частину землі. Там вони створили колонію Борисово, на якій заснували три поселення: Кіндратівка, Миколайпіль та Любомирівка (останнє з часом було ліквідовано як неперспективне). У 1905 році Борисівська церковна менонітська парафія налічувала 505 членів¹¹. На теренах колонії швидко розвивалась промисловість, переважно борошномельна: вже наприкінці XIX ст. в Кіндратівці було п'ять млинів, у Миколайпільлі — два. До сьогодні частково збереглась будівля парового млина, який побудували брати Шульци з Миколайпільля біля станції Краматорська (нині це територія Краматорського комбінату хлібопродуктів).

У 1893 році Донецьке товариство, засноване французькими акціонерами в Парижі у 1891 р., викупило іншу частину землі Борисовського на лівому березі річки Кривого Торця. 12 травня 1894 р. тут запустили першу доменну піч Дружківського чавуноплавильного, залізоробного та сталеливарного заводу. За рік на заводі вже працювали близько 2 тисяч робітників, із них майже половину становили будівельники. При заводі було відкрито аптеку, лікарню на 15 ліжок із лікарем і двома фельдшерами та початкову школу¹².

⁸ Петкау В. Краткая история села Кондратьевка и судьба ее жителей. URL: <https://media.chortitza.org/pdf/?file=Pis/Kondrat.pdf>

⁹ Сборник статистических сведений... С. 271.

¹⁰ Державний архів Донецької області : путівник. Донецьк, 2011. С. 59; Татаринів С. Й., Федотов С. А. Штетл Бахмут... С. 36.

¹¹ Докладніше про життя німецьких поселень менонітів у сучасних селищах Кіндратівка та Миколайпільля див. у статтях нащадка жителя колонії Борисово: Петкау В. Краткая история...; Його ж. Фрагменти истории с. Николайполь и судеб его жителей. URL: <https://media.chortitza.org/pdf/?file=Buch/Nikolp.pdf>

¹² Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России. Санкт-Петербург : Типография И. Гольдберга, 1895. С. 57–59.

На території цукрового заводу, яку викупили бельгійські акціонери, вже у 1898 р. побудували Торецький сталеливарний і механічний завод, що виробляв обладнання для залізничних шляхів. Навколо заводу згодом утворилось робітниче селище Торецьке. У 1900 році французько-бельгійський конгломерат на місці дерев'яного парафіяльного храму звів муровану церкву Миколи Чудотворця для робітників заводу православного віросповідання. Для католицьких богослужінь у Дружківці функціонував невеликий костел. Французи та бельгійці створили в поселенні нову інфраструктуру: театр, стадіон, лісопарк, гімназію¹³. У 1928–1929 рр. завод було переобладнано для щораз більших потреб шахт Донбасу та реорганізовано у сучасний машинобудівний завод¹⁴.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. залізничну станцію Дружківка перенесли ближче до заводів, де вона й нині розташована¹⁵. Довкола станції поступово формувалось нове робітниче поселення Яковлівка. Стрімка індустріалізація Дружківки значно вплинула на розвиток та обличчя міста: територія на лівому березі річки Кривого Торця з часом перетворилася на велику промислову зону, яка з кінця XIX ст. (і до сьогодні) перебуває у стані постійних трансформацій і розвитку. Місто зростало навкруги промислового комплексу.

Наприкінці 1890-х Дружківка була одним із найбільших селищ у повіті (близько 6 тисяч мешканців) і великим індустріальним центром молодого Донбасу. 30 травня 1896 р. в 147-му номері газети «Киевлянин» вийшов нарис письменника Олександра Купріна «Рельсопрокатний завод». У ньому автор змалював життя заводу, прототипом якого був Торецький завод у Дружківці, де Купрін працював понад місяць завідувачем обліку кузні та столярної майстерні.

На початку XX ст. Дружківка мала доволі розвинену соціальну інфраструктуру. У 1906 році тут працювали дві

¹³ Фиалко Е. Сто лет храму. *Неизвестная Дружковка*. 1999. № 1 (8). С. 38–39.

¹⁴ Державний архів Донецької області. С. 170.

¹⁵ Першу залізничну станцію було перейменовано на станцію Кіндратівка, яка до сьогодні функціонує у смт Олексієво-Дружківка.

початкові, земська та церковно-парафіяльна школи, де навчались близько 500 учнів¹⁶. На залізничній станції можна було зупинитись у «Гранд-Отелі»¹⁷, в поселеннях були булочні та різноманітні магазини¹⁸, а з 1880-х — буфети, питні заклади, винні склади тощо¹⁹.

Зародження єврейської громади

У травні 1903 р. було змінено «Тимчасові правила для євреїв» 1882 р.: було розширено перелік населених пунктів, де дозволили проживати євреям (зокрема в окремих поселеннях, що вже не належали до сільської місцевості й були розташовані переважно поруч залізничних шляхів і заводів). Євреї переселялися в пошуках кращого життя, нових економічних можливостей, а також сподіваючись урятуватися від антиєврейських погромів²⁰.

¹⁶ Дружківка. Енциклопедія сучасної України. Київ, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-21924>

¹⁷ Южный край. 14.12.1914. № 12437. С. 10.

¹⁸ Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. Екатеринослав, 1910.

¹⁹ Сборник статистических сведений... С. 735.

²⁰ Проявами політики державного антисемітизму в Російській імперії були низові акти насилля щодо єврейських громад. Слово «погром» увійшло до міжнародного вжитку саме після нападів на євреїв у Російській імперії. Єврейські погроми переважно відбувались у періоди соціальних катаклізмів. Убивство царя Олександра II у 1881 р., що спричинило зміну влади в імперії загалом і в Катеринославській губернії зокрема, а також прийняття «Тимчасових правил для євреїв» спровокували перші серії масових погромів у повітах губернії. Під час спалаху холери у 1892 р. на Донеччині сталась друга хвиля: робітники звинувачували єврейські громади у поширенні інфекції, палили святині, убивали євреїв і грабували майно. Події революцій і громадянської війни перших декад XX ст. також супроводжувалися актами антисемітського насилля. На жаль, локальну історію погромного руху XIX–XX ст. на Донеччині майже не вивчено. Невідомо, наскільки інтенсивним він був у менших населених пунктах Бахмутського повіту, наприклад у Дружківці, та який міг мати вплив на ставлення місцевого населення до Голокосту в часи Другої світової війни. Див.: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ : Основи, 2002. С. 74–76, Татаринов С. Й., Федотов С. А. Штетл Бахмут... С. 80–90.

Деякі євреї поселилися на Яковлівці та в селищі Дружківка ще до офіційного дозволу 1903 р. Наприклад, Ілля Август народився у Дружківці у 1902 р. Втім, його сім'я належала до соціальної категорії, на яку не поширювались правила смуги осілості: батько Лазар був провізором²¹.

На початку ХХ ст. аптеки Бахмутського повіту здебільшого належали євреям. Зокрема, в поселенні Яковлівка при станції Дружківка провізором був Залман Берков Каплун²². Жителька Яковлівки Олена Студенко згадувала про двох євреїв, які працювали у медичній сфері у міжвоєнний період: батька її однокласника аптекаря Шкеєра та лікаря Брайловського²³.

Загалом соціально-професійний склад єврейського населення у містах і селищах Бахмутського повіту був доволі різноманітним: вони працювали у сфері культури, медицини, освіти, промисловості (понад половина промисловців міста Бахмут були євреями), будівництва, благодійності. Найпоширенішими заняттями євреїв повіту наприкінці ХІХ ст. були виготовлення одягу й торгівля²⁴.

Від початку Першої світової війни 1914 р. економічний і промисловий ресурс міста було спрямовано на воєнні потреби. У 1915 році бельгійці побудували в Дружківці хімічний завод фірми «Олів'є Пієтт» із виробництва бензолу, нафталіну, кам'яновугільної смоли, нашатирного спирту для воєнної промисловості, який працював до 1918 р.²⁵ В регіональних газетах, приміром у «Южном крае», друкували імператорські подяки жителям станції Дружківка за підтримку російської армії у війні. З 1915 р. на станції працювали військовополонені німці та австрійці.

²¹ Ilya Avgust. *The Central Database of Shoah Victims' Names. Yad Vashem*. URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=1811099&ind=2>

²² Татаринів С. Й., Федотов С. А. Штетл Бахмут... С. 62.

²³ Студенко Елена. Голубая Звезда. URL: <https://nasha-druzhkovka.ru/golubaya-zvezda/>

²⁴ Татаринів С. Й., Федотов С. А. Штетл Бахмут... С. 16–17, 45.

²⁵ Державний архів Донецької області. С. 53.

Фактично під час Першої світової війни смуга осілості припинила існувати, хоча офіційно її скасували лише у 1917 р. Тоді ж євреї з Яковлівки дістали можливість купувати нерухомість у поселенні. Наприклад, Мойсей Фіалко (дід Євгена Фіалка) купив будинок на вулиці Пушкіна, 10.

ДРУЖКІВКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Більшовицько-українська війна і радянська

Після розпаду Російської імперії та розгортання більшовицької революції Україна, що не мала сильних державних інституцій, занурилася в хаос. Події 1917 року в Донбасі дослідники характеризують як «один суцільний безперервний конфлікт», що переріс у кілька років воєнно-політичного безладдя²⁶. Сили Української Народної Республіки, Червона армія з партизанами, монархісти з білогвардійцями та анархісти боролися за контроль над українськими територіями на Донеччині, де вже почала оформлюватись більшовицька інституційна структура на базі створених робітничих рад. Насильство проти євреїв поширювалось і всередині армій, що наступали або відступали. У погромах брали участь майже всі сторони конфлікту²⁷.

²⁶ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... С. 122–125.

²⁷ Про відповідальних за погроми: Abramson Henry. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute and Center of Jewish Studies, 1999. Р. 141 (укр. видання: Абрамсон Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920) / пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і Літера, 2017). За приблизно 40 % погромів вважають відповідальними війська УНР, 17 % — Білу армію, 9 % — Червону армію і 3 % — польську армію.

Остаточно більшовики захопили владу в Дружківці наприкінці 1919 р., відтак почалася нова фаза радянзації, що полягала в територіально-адміністративній та соціально-культурній уніфікації України. У 1922 році Українська радянська республіка стала частиною СРСР.

Поселення Яковлівка отримало статус міста ще у 1917 р., а 1923-го поселення Гаврилівське, Єлисеєвське, Карловське, Торецьке і Яковлівка було об'єднано в поселення Дружківка²⁸. Селище Дружківка, розташоване південніше, увійшло до складу новоутвореного Костянтинівського району в березні 1923 р. 1924 року місто Бахмут було перейменовано на Артемівськ (і відповідно округу – на Артемівську) – на честь більшовика й засновника Донецько-Криворізької радянської республіки Федора Сергєєва (Артема).

Селище Дружківка від 1929 р. мало статус селища міського типу, а у 1938 р. після об'єднання селищ Дружківка та Олексіївка було утворено населений пункт Олексієво-Дружківку. Того року поселення Дружківка стало містом²⁹.

Наслідки радянзації для єврейської громади

Хоча смугу осілості було скасовано в 1917 р., в 1920-ті євреї становили ще доволі малу частку сільського населення. За Всесоюзним переписом 1926 р., в Артемівській окрузі з-поміж майже півмільйонного мультинаціонального сільського населення було 615 євреїв, натомість у містах – понад 5 % (17 тисяч)³⁰.

Радянська політика щодо національних груп була неоднозначною. У перші роки радянської влади режим намагався схилити національні групи на свій бік під гаслом «визволення національних меншин» і політики коренізації, яка

²⁸ Дружковка. Российская еврейская энциклопедия. URL: <https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%94%D0%A0%D0%A3%D0%96%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%9A%D0%90>

²⁹ Державний архів Донецької області. С. 1069.

³⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928–1929. Т. 10–16. Таблица VI. Население по полу, народности.

була спрямована на підтримку національних мов і культур. Наприклад, у Дружківці реквізійний відділ продовольчого комісаріату, що мав реквізувати, забороняти або дозволяти товари до продажу, дозволив продавати борошно для виготовлення маці в регіоні³¹. Однак наприкінці 1920-х радянська влада почала відмовлятися від своїх привабливих пропозицій і поступок щодо національних і релігійних груп. Залишки приватного бізнесу було заборонено, синагоги закрито. Згідно з декретом 1919 р. про відокремлення церкви від держави і шкіл від церкви було припинено діяльність хедерів³² та інших навчальних закладів релігійного характеру.

На жаль, про сакральні місця єврейського життя у Дружківці відомо вкрай мало. Зокрема, у 1923 р. в журналі «Робітнича Україна» було опубліковано мінізвіт про голосування дружківських євреїв щодо закриття синагоги³³. Де саме розташовувалась синагога, достеменно невідомо; можливо, на місці сучасної церкви Іоанна Воїна (що на перехресті вул. Р. Люксембург та Яковлівської). За інформацією журналіста Євгена Фіалка, будівля, у якій із 1990-х рр. діяв православний храм, раніше мала статус єврейської культової споруди. У 1920-х тут була бібліотека. До будівлі на перехресті дідуся брав Євгенового батька для читання молитви, щоб забезпечити міньян³⁴. Неподалік синагоги був ринок — центр міського життя, наприкінці сучасної вулиці Р. Люксембург — єврейське кладовище, що ймовірно існувало з початку століття. Частина кладовища збереглась до сьогодні. Утім воно не має офіційного статусу, а нині на його території розташований садівничий кооператив. Останні поховання відбулися у 1980-х.

³¹ Борьба за октябрь на Артемовщине : сб. воспоминаний и ст. Харьков : Пролетарий, 1929. С. 198.

³² Хедер — єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків.

³³ Рабочая Украина. 19.04.1923. № 24. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/1115/85687/>

³⁴ Міньян — кворум із десяти дорослих чоловіків, необхідний для богослужіння від імені всієї громади та проведення низки релігійних церемоній у юдаїзмі.

За радянською статистикою, в залізничних селищах Артемівської округи понад половина євреїв були грамотними (35 осіб із 60), серед сільського населення — майже 70 % (314 із 471 особи)³⁵. Кампанія з ліквідації неписьменності була одним із засобів соціальної уніфікації й радянзації населення, зокрема серед селян, і боротьби з релігією.

У 1920 році Дружківський металургійний завод і Торецький сталеливарний завод було об'єднано в Торецький машинобудівний завод, орієнтований на шахтарську промисловість³⁶. У 1929 році запрацював Дружківський завод металевих виробів, який виробляв запчастини до тракторів, залізничні костилі, шурупи, болти шляхові й інші деталі³⁷. Наприкінці 1920-х кількість єврейських робітників у важкій промисловості почала стрімко зростати³⁸.

Радянська політика принесла євреям не лише шанс інтегруватися до неєврейського суспільства й подолати нерівність, а й репресії. Під час політичних чисток 1930-х рр. тисячі євреїв вислали вглиб Радянського Союзу. У 1937 році понад 5 % усіх репресованих на Донеччині були євреями. Зокрема, у Дружківці двох євреїв-службовців засудили за «антирадянську агітацію»: Олександра Леонтійовича Бережанського і Наума Ілліча Гольдберга, відповідно 1874 і 1873 років народження³⁹. Радянська влада звинувачувала євреїв Донеччини в участі у троцькістських (понад третину всіх репресованих євреїв), націоналістичних сіоністських і терористичних організаціях, у проведенні контрреволю-

³⁵ Цит. за: Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі... Додаток Д; Ітоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (Янв.-февр. 1923 г.) : в 5 т. Т. 4. Ітоги городской переписи. Харьков, 1923. С. 224–297.

³⁶ Лавров Ю. П., Онопрієнко В. І. Дружківський металургійний завод. Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Druzhkivsky_metalurg_zavod

³⁷ Державний архів Донецької області. С. 167.

³⁸ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі... С. 59.

³⁹ Там само. Додаток Б; Сучкова О. Політичні репресії щодо євреїв Донеччини у 1937–1938 рр. (аналіз статистики). Український історичний збірник. 2004. Вип. 7. С. 309–317.

ційної діяльності, у військово-фашистській змові; жінок арештовували як дружин «зрадників батьківщини».

У 1938 році Донецьку губернію було поділено на Сталінську (нині Донецька) та Ворошиловградську (нині Луганська) області. Згідно зі Всесоюзним переписом населення 1939 р., у Сталінській області мешкали понад 65 тисяч євреїв, із них у Дружківці – 433⁴⁰. Багато євреїв було в містах, зокрема в Сталіно, Маріуполі й Артемівську. Результати перепису 1939 р. щодо м. Дружківка та смт Олексієво-Дружківка були такі⁴¹:

Місто/ сmt	Українці	Росіяни	Євреї	Білоруси	Німці	Татари	Греки	Інші	Всього
Дружківка	21 029	9573	433	198	179	145	35	189	31 781
Олексієво- Дружківка	5 922	585	29	28	50	1	7	4	6626

⁴⁰ Результати радянського перепису населення від січня 1939 р. не можна вважати об'єктивними. Попередній перепис, проведений у січні 1937 р., мав засвідчити, що кількість населення становить 170 мільйонів осіб, однак було встановлено зменшення на 8 мільйонів осіб, що чітко засвідчило наслідки сталінської політики в галузях економіки та безпеки. Матеріали перепису населення 1937 р. знищили, багатьох працівників заарештували і розстріляли. Під час перепису 1939 р. посадовці змогли приховати нестачу. Що ж до Української РСР, то найсумнівніші дані, ймовірно, стосувалися українців, росіян і категорії «інші». Короткий огляд цих подій див., наприклад: Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. London : Allen Lane, 2017. Pp. 305–308.

⁴¹ Всесоюзний перепис населення Костянтинівського району за 1939 р. (Російський державний архів економіки. Ф. 1562. Оп. 336. Спр. 966–1001 («Национальный состав населения по СССР, республикам, областям, районам»), спр. 256–427 (табл. 26 «Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов»).

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА У ДРУЖКІВЦІ

Дилеми (не)евакуації єврейської громади

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. Від початку німецько-радянської війни у Дружківці почалася масова мобілізація до війська, а з наближенням лінії фронту — евакуація заводів і їхніх робітників на схід: машинобудівний завод перевезли на Урал до м. Олександрівськ, а завод металевих виробів — до Кузбасу⁴².

Якоїсь особливої стратегії щодо евакуації євреїв, які були основними жертвами нацистської політики, радянська влада не мала. Згідно з оцінками харківського дослідника Олександра Круглова, близько 50 тисяч євреїв з усієї Донецької області змогли евакуюватись разом із іншим населенням. Донецький історик Дмитро Титаренко припускає, що до цієї кількості входять і мобілізовані євреї. Також цей автор зазначає, що на початок німецько-радянської війни чисельність єврейського населення в Донецькій області (65 тисяч у 1939 р.) мала збільшитись на декілька тисяч, унаслідок природного приросту, міграції та евакуації євреїв до східного регіону із західної частини України, що увійшла до складу УРСР у 1939 р.⁴³

Через брак джерел і низку інших демографічних чинників важко визначити точну кількість євреїв, що евакуювали-

⁴² Дружківка, Донецька область. *Історія міст і сіл Української РСР*. URL: <http://ukrssr.com.ua/donetska/druzhkivka-donetska-oblast-prodov-zhennya>. Про евакуацію єврейських робітників на Урал згадував житель Дружківки Геннадій Бабаєв: *Murder Story of Druzhkovka Jews at the Druzhkovka Slag Waste Deposit*. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627948>

⁴³ Титаренко Д. М. Геноцид єврейського населення на Донеччині під час нацистської окупації: деякі дискусійні аспекти проблеми. *Нові сторінки історії Донбасу* : збірник статей / голов. ред. З. Г. Лихолобова. Донецьк, 2008. Кн. 15/16. С. 27–49.

ся з Дружківки. Згідно з доповідною запискою командування 17-ї армії, станом на 9 лютого 1942 р.⁴⁴ в місті залишались 148 євреїв, тобто 34 % довоєнної кількості єврейського населення, а загалом 88 % осіб із тих, що мешкали в Дружківці до війни⁴⁵.

Невідомо, наскільки інтенсивною та переконливою була радянська пропаганда воєнного часу, та все ж звістки про політику німців щодо євреїв на окупованих теренах долітали до міста. Олена Студенко з Яковлівки згадувала, що міське радіо та газети інформували про нацистські злочини⁴⁶. А лісничий єврей Муля Серебреніков зі Слов'янська зізнався: «Знаєте, я теж лишився б під німцями. Адже за часів гетьмана німці євреїв не займали і багато євреїв були навіть перекладачами. А тепер бачите, як вони поводяться з євреями»⁴⁷. Євреї з Дружківки, які евакуювалися, поїхали переважно до східних республік Радянського Союзу, зокрема до Узбекистану.

Частина євреїв не захотіла виїжджати через родинні обставини, дехто не вірив у те, що німці здатні вбивати євреїв. Попри певний рівень поінформованості про нацистський терор, ставлення до німців було різним. Життя євреїв індустріальної Дружківки і мешканців сусідніх німецьких колоній було тісно пов'язаним. Приміром, яковлівський кравець, єврей Мойсей Фіалко (дідусь Євгена Фіалка), у міжвоєнні роки працював зі своїм старшим сином Борисом у німецькій колонії менонітів у Миколайпіллі⁴⁸. Досвід спілкування та

⁴⁴ Перші масові страти єврейського населення Дружківки почались у грудні 1941 р.

⁴⁵ Доповідна записка командування 17-ї армії командуванню групи армій «Південь» від 9 лютого 1942 р. стосовно чисельності населення в містах, що входили до тилової зони армій. Сусликов В. Є., Титаренко Д. М. *Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950): історичний нарис та джерела*. Донецьк : Норд-Прес, 2010. С. 216–217.

⁴⁶ Студенко Елена. Голубая Звезда.

⁴⁷ Місто Слов'янськ розташоване за 30 км північніше від міста Дружківка. Див.: Майстренко Іван. *Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні*. Едмонтон, 1985. С. 329–330.

⁴⁸ Там само.

співпраці з німцями під час німецької окупації 1918 р. вселяв віру, що вони не здатні чинити злочини щодо цивільних, про які повідомляли радянська пропаганда і свідки з територій, уже окупованих німцями. Зрештою, люди сподівались, що німцям не вдасться дійти так далеко на схід. Деякі євреї — мешканці інших регіонів, що опинились під час евакуації в Донецькій області, не захотіли або не встигли евакуюватись далі.

Певна кількість євреїв добровільно вступила або ж потрапила під мобілізацію до лав Червоної армії. Значна їх частина загинула згодом на фронтах і у таборах для радянських військовополонених, зокрема й тому, що окупаційна влада ідентифікувала їх як євреїв. Комусь, звісно, поталанило дожити до кінця війни. Дані про декількох євреїв-військових, які жили або народились у Дружківці, зберігаються в архіві Яд Вашем. На особливу увагу тут заслуговує історія Бориса Фіалка. Його мобілізували восени 1941 р. Під Святогірськом військові частини, у складі однієї з яких був Борис, потрапили у вороже оточення. Чоловік опинився у великому таборі для військовополонених під Лозовою, звідки йому вдалось утекти. Після повернення до вже окупованої Дружківки Борис Фіалко був ідентифікований нацистською окупаційною владою як єврей та відправлений до гетто. Про те, як він вижив, ітиметься трохи згодом.

Формування окупаційної влади

Від початку жовтня 1941 р. армія вермахту з південного напрямку наступала на Донбас. 22 жовтня, через чотири місяці після початку німецько-радянської війни, німецькі війська зайшли в Дружківку. У ніч на 25 жовтня 15-та стрілецька дивізія Південного фронту Червоної армії ще утримувала позиції, та вже 26 жовтня місто захопили німецькі війська⁴⁹. Окупація Дружківки тривала майже два роки,

⁴⁹ Оперативне зведення штабу Південного фронту № 0243/ОП про бойові дії військ станом на 20 годину 25 жовтня 1941 р. Сусликов В. Є., Титаренко Д. М. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни... С. 141–142.

з перервою в декілька днів під час контрнаступальної операції радянської армії в січні–лютому 1942 р. 6 вересня 1943 р. частини 279-ї стрілецької дивізії остаточно звільнили місто.

Донецчина, що була повністю окупована німецькими військами під час Другої світової війни, перебувала у зоні військового управління вермахту упродовж усього періоду окупації. Через наближеність до лінії фронту тут, на відміну від інших територій України, не було створено цивільної окупаційної адміністрації.

Управління у зоні військової адміністрації вермахту складалось із таких місцевих територіальних органів: командувач військ оперативного тилового району (з кінця 1942 р. – VII відділ при штабі групи армій) – дві головні польові комендатури – польові комендатури (фельдкомендатури) – гарнізонні комендатури (місцеві та ортскомендатури), до управління яких належали райони, сільради, села. Головна польова комендатура № 397 «Донець», що базувалась у м. Сталіно, охоплювала Сталінську, Ворошиловградську та Ростовську області. Їй підпорядковувалась гарнізонна комендатура № 447, а їй, своєю чергою, – Артемівський і Костянтинівський райони. До складу останнього за радянським адміністративно-територіальним поділом, на який спиралась організація військового управління, належала Дружківка⁵⁰.

Отже, після окупації німецьку владу на місцях представляли ортс- і фельдкомендатури, що підпорядковувались командувачам тилових армій районів, начальнику тилу групи армій «Південь» або, в окремих випадках, командуванню корпусів. До обов'язків фельдкомендатури належало якнайшоріше «замирення» населення міста, створення допоміж-

⁵⁰ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно територіальних одиницях України 1941–1944. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 102–104. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25258/Levchenko.pdf>; Лисенко О. Є. Схема управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). *Історія державної служби в Україні* : в 5 т. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 2. С. 323–328.

ної поліції, підтримання «порядку», розселення офіцерів і солдатів, економічна експлуатація окупованих територій, контроль над діяльністю таборів для радянських військово-полонених. На відміну від зони цивільної адміністрації, де територіальні органи управління були сталими, у зоні військової адміністрації комендатури різних рівнів часто змінювали райони управління. Тому не завжди є змога встановити, яка саме комендатура відповідала за той або той район України⁵¹.

Німецька комендатура базувалась у центральній частині Дружківки, на тому місці, де сьогодні розміщено будівлю міської ради (сучасна адреса – вул. Соборна, 16)⁵². Імовірно, у підвалах комендатури або в окремій будівлі поруч (у якій у 2019 р. почали облаштовувати Музей спротиву, на вул. Соборній, 14⁵³), була в'язниця, в якій німецька окупаційна влада утримувала й катувала затриманих. У звіті Надзвичайної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників зазначено, що «в будівлі комендатури та жандармерії систематично проводились звірські побиття дротяними батогами, поки людина не втрачала свідомість, жакливі побиття прикладами, проколювання пальців голками і навіть підвішування невинних на гачку та безліч інших жакливих тортур. Крім того, цих людей кидали в холодні сирі підвали, обливали в лютневі морози холодною крижаною водою...»⁵⁴. За спогадами містянки Галини Щербатенко, в'язниця розташовувалась у двоповерховій будівлі через дорогу від сьогоднішньої міськради за триповерховими будинками-блоками. У під'їзді праворуч жив німець-

⁵¹ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики... С. 102–104.

⁵² Щербатенко Галина. Дружковка – мой город родной. *Неизвестная Дружковка*. 2000. № 1 (9). С. 15.

⁵³ Поколенко Наталя. «Тут понад століття катували і вбивали людей»: чому варто відвідати музей спротиву у Дружківці. URL: <https://svoi.city/articles/36351/tut-ponad-stolittya-katuvati-i-vbivali-lyudej-chomu-varto-vidvidati-muzej-sprotivu-u-druzhkivci>

⁵⁴ List of residents of Druzhkivka who were murdered by the Nazis... URL: <https://collections.yadvashem.org/en/documents/8441332>

кий комендант, а ліворуч, у квартирі на першому поверсі, відбувалися тортури⁵⁵.

Убивства єврейського населення організовували оперативні команди поліції безпеки та служби безпеки (СД), які прибували за передовими частинами вермахту. У регіоні Дружківки діяли зондеркоманда 4b та айнзацкоманда 6, які входили до мобільного винищувального загону айнзацгрупи С. У Сталінській області розміщувалась також зондеркоманда 10а, що належала до айнзацгрупи D. Наприкінці листопада — у грудні 1941 р. головне командування зондеркоманди 4b базувалось у Краматорську. У середині грудня 1941 р. командування було поділене на основне і три підкоманди, що дислокувалися в Артемівську, Слов'янську і Константинівці. У середині січня 1942 р. головне командування переїхало до Горлівки.

Майже одразу після окупації на підконтрольних вермахту територіях розпочався процес створення місцевої допоміжної поліції. З осені 1941 р. воєнна адміністрація вербувала місцеве неєврейське населення до поліції. Відомо, що на території Донбасу, окрім поліцейських підрозділів, що комплектувалися з місцевих мешканців, перебували поліцейські підрозділи з Литви та Латвії⁵⁶.

Окупаційній владі в Дружківці підпорядковувалися навколишні поселення та селища⁵⁷ (сьогодні це територія Дружківської об'єднаної територіальної громади). Джерела не містять докладної інформації про організацію окупаційної влади в селищах поблизу Дружківки. Зі спогадів уцілого Бориса Фіалка відомо, що, наприклад, у селищі Донський, яке розташоване на лівому березі річки Казенний Торець, було багато поліцейських. В усіх більших населених пунктах, напевно, існували пости допоміжної поліції.

⁵⁵ Щербатенко Галина. Дружковка — мой город родной. С. 14.

⁵⁶ Тарнавський Ігор. Місцева допоміжна поліція Донеччини в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Київські історичні студії*. 2017. № 1. С. 110–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Khs_2017_1_17; Радченко Юрій. Українська поліція та Голокост на Донбасі. *Україна Модерна*. 2017. Число 24. С. 76.

⁵⁷ Yahad-In Unum Archive, testimony No. 1144.

Відразу після приходу німецьких військ у всій зоні військової адміністрації створювали районні, міські, громадські та сільські управи, що комплектували з-поміж місцевого населення.

Цивільні органи місцевого управління допомагали виявляти й реєструвати євреїв⁵⁸. Службовці допоміжної поліції арештовували євреїв, охороняли гетто, конвоювали жертв до місць убивства та охороняли периметр поблизу місця розстрілу. За бажанням або за наказом, вони також долучалися до розстрілів. Службовці управ і сільські старшини допомагали викопувати і засипати масові могили, реєстрували, сортували та продавали майно вбитих — особисті речі та будинки. Вони також могли допомагати визначати місця для розташування гетто й масових розстрілів, оскільки краще орієнтувалися на місцевості.

Перші прояви насильства проти єврейської громади

У перші ж дні після окупації німецька військова адміністрація змусила євреїв носити розпізнавальний знак — зірку Давида, щоб німецькі солдати, не знайомі з місцевими, могли легко впізнати євреїв. Виявляти й реєструвати єврейське населення мали місцеві службовці колаборантських структур. У невеличкому місті, де було багато знайомих, приховати свою єврейську ідентичність було вкрай складно. Також євреї мусили працювати на окупаційний режим, вони переважно виконували «чорні» роботи.

Геннадій Бабаєв згадував, що вже наприкінці осені 1941 — взимку 1942 р. на Яковлівці, єврейському районі Дружківки, німці почали зганяти євреїв до адміністративної будівлі на перехресті вулиць Бахмутської та Котляревського (сьогодні це складське приміщення овочевого магазину)⁵⁹. Невідомо, як довго їх там тримали і якою була їхня подальша доля.

⁵⁸ Титаренко Д. М. Геноцид єврейського населення... С. 29–30.

⁵⁹ Спогади Геннадія Назаровича Бабаєва з архіву Ніни Макарової. Сучасна адреса будівлі: вул. Бахмутська, 27.

У сусідніх із Дружківкою містах перші масові вбивства євреїв почались у грудні 1941 р. Зондеркоманда 4b 2–3 грудня розстріляла понад 400 євреїв у Слов'янську, наприкінці грудня – 240 євреїв у Костянтинівці, у Сергієвській балці, де також загинули єврейські родини із Олексієво-Дружківки. Наприкінці січня 1942 р. було розстріляно 139 євреїв у Краматорську.

Спогади та документи свідчать про те, що у Дружківці було щонайменше дві хвили розстрілів єврейського населення. Перші задокументовані вбивства євреїв у місті відбулись у грудні 1941 р. Спочатку місцева допоміжна поліція формувала списки людей, а потім допомагала організувати розстріли. Місцева комендатура та українська допоміжна поліція арештовували єврейських чоловіків, місцевих комуністів і радянських активістів і збирали їх у спортзалі фабрично-заводського училища⁶⁰. Затриманим повідомили, що їх планують відправити до колгоспу в Костянтинівці. Впродовж трьох днів до зали приводили нових в'язнів, відтак їх усіх розстріляли. Точну кількість жертв, дату й місце розстрілів досі не встановлено. За даними Яд Вашем, страта відбулась поруч із будівлею училища⁶¹. За актами Надзвичайної комісії та спогадами вцілілих, затриманих відвезли на розстріл до шлакового звалища поміж Торецьким і заводом металевих виробів⁶², яке, втім, розташоване порівняно недалеко від будівлі училища.

Один зі свідків із Дружківки стверджував, що розстріли в місті здійснювала саме місцева поліція, а не німці: *«Поліція розстрілювала. Німці чистенькі були. Вони стояли з автоматами позаду, а ті розстрілювали. Чия черга*

⁶⁰ Нині Дружківський професійно-технічний ліцей на вул. Соборній, 8.

⁶¹ Murder Story of Druzhkovka Jews at the Druzhkovka Vocational-Technical School. *Yad Vashem web-site*. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627947>. Інформація про Дружківку, подана в довідках Яд Вашем, містить деякі неточності (наприклад, цукровий завод, що працював у Дружківці наприкінці XVIII – на початку XIX ст., не був власністю євреїв).

⁶² В актах Надзвичайної комісії ідеться про ексгумацію тіл на шлаковому звалищі, у поіменних списках є прізвища родини Перецманів, яких зустрів Борис Фіалко у приміщенні фабрично-заводського училища.

насталася, той забирав з квартири речі нещасних. Там в них і золото було, і все, що хочете⁶³. Вони раді були, німці їм віддавали. А ті, чия черга по списку ще не прийшла... Значить, твоя черга розстрілювати»⁶⁴. Усіх мотивів виконавців убивств євреїв на території Донбасу загалом та у Дружківці зокрема ми не знаємо. Спільним для абсолютної більшості був мотив просто вижити, захистити родину, а часто навіть збагатитись (після розстрілів поліцейські часто продавали майно убитих євреїв на місцевих базарах) або зробити кар'єру на нещасті сусіда. Меншість керувалась ідеологічними спонуками та/або мала антисемітські переконання.

Імовірно, жертвами першої хвилі були й чоловіки-неєвреї. Відомо також, що в училищі в той час перебували жінки й діти. Можливо, ті жінки вирішили поїхати на роботи (про які повідомила окупаційна влада) зі своїми чоловіками⁶⁵. Серед ув'язнених був і Борис Фіалко, який повернувся до щойно окупованої Дружківки після втечі з табору для військовополонених. Про те, як йому вдалося втекти з місця збору у спортзалі фабрично-заводського училища й уникнути смерті, згодом розповів його син (спогади Євгена Фіалка подано наприкінці цього видання).

Про долю євреїв з інших частин Дружківки під час першої хвилі вбивств майже немає даних. У архіві Яд Вашем зберігаються свідчення про сім'ю Кіржнерів із Дружківки — Мендель, Абрама, їхніх сина Вадима та доньку Анну, яких

⁶³ Офіційно все майно євреїв в окупованій Європі підлягало націоналізації. Відтак його перепродували або, якщо йшлося про золото, відвозили до Німеччини і використовували для фінансування війни. Часто німці привласнювали коштовності й цінні речі, на що їхні командири закривали очі. Тож допоміжна поліція отримувала лише те, що було непотрібне німцям. Вочевидь респондент переоцінює зиск, який мала місцева поліція від розстрілів євреїв та інших цивільних громадян у Дружківці.

⁶⁴ Yahad-In Unum Archive, testimony No. 1146.

⁶⁵ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Євгеном Борисовичем Фіалком, 10.09.1952 р. н., онлайн, 30 червня 2022 р., інтерв'юер А. Усач.

«вивезли за місто» і стратили⁶⁶. Куди саме їх вивозили і де вони загинули, невідомо, згадано лише, що Абрам похований у «братній могилі». Один із жителів Дружківки, який мешкав на Сурово (північніше Яковлівки) й мав 12 років, коли почалась війна, також пригадував, що євреїв збирали у вагони та вивозили «кудись»⁶⁷. Точне місце наразі встановити не вдалося, можливо, це було шлакове звалище поміж заводами.

Особливості геттоїзації

На прифронтових східних теренах України геттоїзація мала особливості. Зокрема, гетто тут існували дуже короткий час, порівняно із західною та центральною частинами України, адже через близькість до лінії фронту масові вбивства єврейського населення на Донеччині відбувалися з певним поспіхом. Унаслідок цього історію таких гетто майже не задокументовано. Цю особливість відображено і в енциклопедії меморіального музею Голокосту США, де наявна інформація про існування тільки чотирьох гетто в Донецькій області: в Сталіно, Єнакієвому, Артемівську та Маріуполі⁶⁸.

Узимку 1941–1942 рр. після перших «акцій» на Яковлівці певний недовгий час могло діяти гетто, адже це був переважно єврейський район. Місцевих євреїв окупанти використовували як робочу силу. Олена Студенко, що жила по сусідству з єврейською родиною Фіалків, пригадувала, як

⁶⁶ Anna Kirzhner. *The Central Database of Shoah Victims' Names*. Yad Vashem. URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=5576760&ind=1>; Vadim Kirzhner. *Ibid.* URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=5576761&ind=2>; Mendel Kirzhner. *Ibid.* URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=5576759&ind=1>; Abram Kirzhner. *Ibid.* URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=5576758&ind=1>

⁶⁷ Yahad-In Unum Archive, testimony No. 1144.

⁶⁸ *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. Pp. 1756–1758.

у першу окупаційну зиму зустріла на вулиці «приречену по-стать аптекаря Шкеєра», із блакитною шестикутною зіркою на білій пов'язці на руці⁶⁹. Тут не створювали юденрат, як і в більшості гетто Донеччини та Луганщини⁷⁰, натомість німецькі жандарми патрулювали вулиці: «Якось я каталася на санках біля яковлівської школи. З'їхавши вниз, піднімалася в гору, тягнучи санчата. Звернула увагу на німців, які, жестикулюючи, щось кричали. Потім до мене дійшло: вони кричали: «Юде-юде!»»⁷¹.

За браком джерел подальша доля євреїв Яковлівки є невідомою. Припускаємо, що взимку-навесні 1942 р. напередодні другої хвилі розстрілів німці знищили гетто і вбили останніх євреїв. Мешканець Яковлівки Геннадій Бабаєв згадував: «У 1942 році мені було лише 8 років. Я чув звуки стрілянини та інші звуки з нашої вулиці. Мама сховала мене в підвалі. Вона не дозволяла мені виходити на вулицю, але я все одно міг спостерігати через вузьке вікно, як наших сусідів-євреїв виганяють з їхніх домівок. В основному це були люди похилого віку, жінки та діти. Єврейські робітники були евакуйовані на Урал. Увечері з промзони пролунали постріли. У наших будинках вікна були закриті. Будинки, де жили євреї, залишили з відкритими віконницями. Проходити повз них було жахливо»⁷².

Друга хвиля масових убивств євреїв

Євреїв Дружківки, яких оминула перша хвиля розстрілів, — це були переважно жінки, діти та літні люди, приблизно 135 осіб, — розстріляли впродовж лютого 1942 — травня 1943 р. Під час першої хвилі вбивств їх, імовірно, не

⁶⁹ Студенко Елена. Голубая Звезда.

⁷⁰ Юденрат — єврейський адміністративний орган самоврядування в гетто. Інколи нацисти за підтримки місцевих колаборантів переселяли євреїв до окремого району на короткий термін (3–5 тижнів), де створювали щось на кшталт юденратів та єврейської поліції, як, наприклад, у Сталіно на Донбасі (Радченко Юрій. Українська поліція... С. 103).

⁷¹ Студенко Елена. Голубая Звезда.

⁷² Murder Story of Druzhkovka Jews...

розглядали як потенційних супротивників. Нацистська влада спершу знищувала дужчих чоловіків, щоб нейтралізувати будь-які форми можливого опору.

У січні–лютому 1942 р. під час Слов'янсько-Краматорської операції радянській армії вдалося на деякий час зайняти Краматорськ, Слов'янськ і Дружківку. Після нової окупації Дружківки німцями, в березні 1942 р. відбулася друга хвиля масових убивств євреїв і серія політичних зачисток серед цивільного населення. Відомо зокрема про трагічну долю літнього подружжя Якова та Поліни Мочульських, а також Дори Іткіної, яких розстріляли у березні у Дружківці⁷³. Втім, конкретні місця, де вони загинули, невідомі.

Згідно з актом Надзвичайної комісії, у лютому 1942 – травні 1943 р. євреїв і політичних в'язнів нееврейського походження «регулярно щосуботи» групами по 15–20 осіб привозили від будівлі комендатури на розстріл до шлакового звалища поміж Торецьким і заводом металевих виробів. Після цього ями підривали⁷⁴. У акті зазначено про «близько 400 комуністів, комсомольців і безпартійних жертв та понад 135 єврейських сімей». Напевно, йшлося про 135 осіб, оскільки на початку лютого у Дружківці лишалось 148 євреїв. За даними О. Круглова, у Дружківці було вбито 135–140 євреїв⁷⁵. Хоча точні дати вбивств визначити неможливо, можемо стверджувати, що шлакове звалище поміж заводами регулярно використовували для вбивств як політичних в'язнів, так і єврейської громади міста.

Точні обставини геноциду єврейського населення у Дружківці (кількість та імена загиблих і виконавців злочинів, місця та дати розстрілів) дотепер не встановлено. Загалом на території Донецької області, за матеріалами Надзвичайної комісії, німецькі окупанти вбили понад 25 тисяч євреїв. За підрахунками Дмитра Титаренка, який спирається

⁷³ Dora Itkina. *The Central Database of Shoah Victims' Names*. Yad Vashem. URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=3643051&ind=1>

⁷⁴ Murder Story of Druzhkovka Jews...

⁷⁵ Див.: Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. С. 56.

на німецькі джерела, йдеться про 16–17 тисяч цивільних жертв Голокосту та щонайменше 2 тисячі вбитих євреїв-військовополонених. Наймасштабнішою у регіоні була стра-та близько 3 тисяч євреїв у Бахмуті у штольні № 46 у сере-дині січня 1942 р.⁷⁶

Переховування та виживання вцілілих євреїв

Від літа 1942 р. на Донбасі почалось «полювання» на єв-реїв, яким удалось уникнути перших масових хвиль убивств. Поліція безпеки, СД і місцева поліція виявляли й убивали євреїв, часто одразу на місці⁷⁷. Подеколи їм допомагали окремі місцеві мешканці, які керувалися широким спектром мотивів: від особистого збагачення і антисемітських пере-конань (незначна меншість) до побоювання за безпеку рід-них (за допомогу й переховування євреїв було передбачено смертну кару).

За свідченнями дружківського вчителя Валентина Вино-курова, у глиняному кар'єрі в районі Яковлівки німецькі жандарми та допоміжна поліція розстріляли відомого в ре-гіоні єврейського лікаря та педіатра А. Брайловського і двох його доньок. Про місце переховуванні лікаря нібито розпо-віли сусіди (або ж, за місцевою легендою — його рідна сестра)⁷⁸.

На Карлівці, в міському парку імені Василя Блюхера (сьо-годні це парк «Юність») також розстрілювали виявлених євреїв. *«Справа від входу зовсім неподалік ця поляна була. Німці змушували чоловіків копати яму, а потім туди всіх скидали та закопували. І Сеню там же розстріляли»,* —

⁷⁶ Титаренко Д. М. Геноцид єврейського населення... С. 29–31. У 1973 році виконавців розстрілів в алебастровій шахті у Бахмуті, а також у містах Костянтинівці та Слов'янську (Гюнтер Герман, Фріц Брауне, Ганс-Йоахім Зоммерфельд, Карл Альберт Вільгельм Ебе, Уолтер Гу, Вільгельм Бок) засудили до від 3,5 до 9 років позбавлення волі (доклад-ніше див. у справі JUNS-V, Serial no. 784 LG Düsseldorf 01/12/1973 JuNSV Vd. XXXVII). Припускаємо, що фігуранти цієї справи були причетні до вбивств євреїв та іншого цивільного населення у Дружківці.

⁷⁷ Радченко Юрій. Українська поліція... С. 103.

⁷⁸ Yahad-In Unum Archive, testimony No. 1146.

розповіла Роза Стрельцова. Сеня (прізвище невідоме) був директором хлібного магазину в Дружківці, перед розстрілом переховувався у друзів — у родині Богатових. Однак його знайшли й розстріляли. Його сина вдалося врятувати сусідам, які передавали хлопчика з рук у руки⁷⁹. Прізвище родини рятівників невідоме.

Потрібно зазначити, що в часи німецької окупації (як і будь-якої військової окупації тоталітарним режимом, що чинить геноцидну політику) насилля не мало чітко окреслених логічних рамок, воно поглинало життя в усіх його проявах: *«Де був магазин тканини, що навпроти пошти, на цьому місці був двір [...] Поруч з двором, квартирний відділ, по типу ЖЕКу. А там де зараз вхід в будинок № 11, що по вулиці Леніна (сьогодні вул. Соборна. — Н. Д.), трохи вище, біля паркана стояв стовп, який нагадував літеру “А”. На перекладині цього стовпа при німцях були повішені два чоловіка, ми ходили дивитись цей жах»*⁸⁰. Жахливі події мали надвичайно травматичний характер, однак із часом люди грубішали: смерть ставала частиною повсякдення, вже не сприймалася як щось виняткове й особливе. Страх за власне життя й поступове звикання до того, що певна група людей перманентно зазнає переслідувань, імовірно, також були чинниками, які впливали на ставлення місцевого населення до єврейських сусідів.

Від перших грудневих арештів і розстрілів дружківські євреї намагались переховуватись від насильства та вбивств. На заваді цьому часто стояли службовці допоміжної поліції, серед яких траплялися колишні сусіди, колеги та приятелі. Вони добре знали місцевість і легко виявляли місця схованок. З іншого боку, чимало місцевих жителів допомагали євреям, надаючи притулок або їжу. Втім, такі сюжети про порятунок євреїв в архівних документах не зафіксовано, вони лишились лише у пам'яті людей, більшості з яких уже немає в живих.

⁷⁹ Лист Розі Олексіївни Стрельцової (дівоче прізвище Богатова), 1927–2021. Із приватного архіву Є. Б. Фіалка.

⁸⁰ Щербатенко Галина. Дружковка — мой город родной. С. 17.

Для тих, хто зумів уникнути розправи, попереду були місяці холодних і голодних поневірянь. Залежно від своїх умінь, знань і соціальних контактів, уцілілі євреї вибудовували різні стратегії виживання, зокрема: шукали знайомих серед нееврейського населення, які могли прихистити; приховували свою єврейську ідентичність; налагоджували прагматичні економічні відносини з місцевими селянами (вмінювали цінні речі на їжу, торгували власними вміннями в обмін на допомогу тощо); долучалися до партизанських загонів; створювали єврейські групи опору (дуже рідко, але траплялося).

Борис Фіалко, чия унікальна історія життя вперше опубліковано в цьому виданні, перебував майже два роки в умовах постійної небезпеки.

Після втечі з місця затримання в спортивному залі фабрично-заводського училища у грудні 1941 р. і довгих блукань Борис звернувся по допомогу до спільноти баптистів, до якої належав його тесть Василь Давидов. Перші три дні чоловік переховувався від німців та поліції на горищі у знайомої родини Прищенків у селі Старорайське. Відтак знову повернувся в Дружківку, до родини Ніколаєвих, які переховували його в своєму сараї у спеціально облаштованій схованці. Залишатися у місті, де всі всіх знали, було небезпечно і для Бориса, і для багатодітного сімейства баптистів-рятивників, яким загрожувала смертна кара. Дізнавшись від тестя про баптистів у інших селах, які могли його прихистити, наступної ночі Борис знову покинув Дружківку.

Досвідчений кравець Борис Фіалко використовував прагматичну стратегію виживання: шив одяг для селян в обмін на будь-яку їхню допомогу. Такі «ринкові» відносини і для Бориса, і для його клієнтів були спробою поводитися нормально за ненормальних часів. Упродовж неповних 22 місяців виживання по селах Донецької, Харківської та Дніпропетровської областей Борис час від часу виходив на зв'язок зі своєю сім'єю. Дружина Бориса Клавдія була україркою, тож лишилась у Дружківці з доньками Людмилою та новонародженою Аллою і пережила окупацію. Борисові навіть вдавалось передавати їм свій кравецький «заробіток» — продукти

харчування. Вочевидь у такій комунікації йому також допомагали місцеві жителі та жительки, що цінували його ремісничі вміння.

У сільській місцевості, де Борис переважно переховувався у знайомих, було доволі складно укрити нову людину. Тож він не один раз натрапляв на місцевих поліцейських, з-під дула яких його також рятували місцеві жителі.

Парадоксально, але подеколи пенітенціарні та медичні заклади під нацистською окупацією могли стати прихистком для євреїв, які приховували свою ідентичність. Борис Фіалко декілька днів провів у лікарні в селі Шахово Добропільського району, бо захворів на тиф. А напередодні деокупації Дружківки потрапив до в'язниці у Покровську, звідки йому теж удалося врятуватись.

Борис Фіалко пережив дві зими нацистської окупації завдяки тому, що мав розгалужену мережу контактів із мешканцями довколишніх сіл і вибудував гнучкі стратегії виживання: звертався по допомогу до знайомих, надавав селянам швацькі послуги в обмін на їжу й прихисток, приховував власну ідентичність, підробивши документи, тощо. На жаль, це єдина відома нам докладна історія виживання дорослої людини з Дружківки зі щасливим кінцем. Жодні способи виживання не гарантували євреям цілковитого успіху, дуже багато залежало від везіння та взаємодії різних чинників.

Вдалося виявити ще декілька задокументованих невдалих спроб допомогти євреям. Зокрема, Мойсей Іткін пережив першу хвилю розстрілів, але врешті його місце перебування видали сусіди⁸¹. Також збереглася історія переховування і загибелі подружжя євреїв Вані та Маші та їхніх трьох синів Сюні, Ізі та Дудика (прізвище невідомо), які винаймали квартиру в сім'ї Романових. Коли до будинку прийшли поліцейські, орендар Олексій Романов вказав на квартиру, де мешкала єврейська сім'я, однак урятував Дудика, заховавши хлопчика під підлогою на веранді. У цій історії також фігурують дружківські німці (друзі Романових), які, працюючи на німецьких окупан-

⁸¹ Moisey Yitkin. *The Central Database of Shoah Victims' Names. Yad Vashem.* URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=6554137&ind=1>

тів, допомагали місцевим жителям⁸². Такі випадки, коли люди допомагали одним євреям, однак видавали інших, були непоодинокими. Все це засвідчує, що в історіях виживання вцілілих євреїв не було чорного і білого.

Євреї, що прагнули сховатися від смерті, стикалися не лише з людською ницістю, холодним розрахунком і жагою до наживи. Часто люди просто боялися пускати до себе євреїв, знаючи, що їм за це загрожує. Подеколи євреї помирали від холоду й голоду на вулиці. Є свідчення про вчительку фізики єврейського походження з яковлівської школи № 2, яка разом з іншою дівчиною вирішила піти з міста. Вони замерзли в стогу сіна в селі Куртівка, так і не знайшовши ні в кого місця для ночівлі⁸³.

Місцеві мешканці мали більше змоги рятувати дітей: їх було легше сховати, підробити документи, фіктивно усиновити/удочерити. Найчастіше укривали саме дівчаток, адже їхню ідентичність було легше приховати з огляду на фізіологічні особливості. Про те, як під час розстрілів у глиняному кар'єрі на Яковлівці одній дівчинці допомогли уникнути смерті, розповів місцевий вчитель Винокуров: «...А там в домі ще одна єврейка була прихована, її зуміли сховати [...]». А дівчинку, сундук на сундук поклали, там повно всього, вночі годували її, так вона і лишилась в живих»⁸⁴. На жаль, прізвище та подальшу долю дівчинки з'ясувати не вдалося.

Промовистою є історія про взаємопорятунок євреїв і українців. Узимку 1942 р. лікарка Фаїна (прізвище невідомо), що працювала у 6-й школі у Дружківці, рятувала дітей своїх сусідів від депортації до Німеччини, підроблюючи документи про те, що вони хворі. Через деякий час єврейка Фаїна була змушена тікати разом зі своїм чоловіком — радянським партійним функціонером. Проте вони побоялися брати з собою шестирічну доньку. Сусідка Фаїни — Марія Іванівна Морозова — прихистила дівчинку, видаючи її за свою онуку.

⁸² Спогади Ніни Олексіївни Попової (1 березня 2003 р.) з архіву Ніни Макарової.

⁸³ Студенко Елена. Голубая Звезда.

⁸⁴ Yahad-In Unum Archive, testimony No. 1146.

Через три місяці батько повернувся і забрав дівчинку. Подальша доля родини невідома⁸⁵.

Наслідки нацистського терору та насилля ще довгий час супроводжували вцілілих жертв, а подеколи стали для них фатальними. Перебування в гетто і таборах у цілковитій антисанітарії, фізичне насилля, примусові роботи, переховування у холоді й голоді від смерті сильно вплинули на здоров'я. Деякі євреї, яким удалось пережити Голокост, помирали від хвороб через якийсь час після деокупації, що також свідчить про радянську практику реабілітації жертв. Відомо про двох євреїв із Югославії та Угорщини, які пережили війну у Дружківці, де у 1945 році загинули (один від тифу, інший — від серцевої недостатності)⁸⁶.

На жаль, для вивчення повоєнної долі вцілілих євреїв та життя єврейської громади в евакуації і після повернення додому бракує джерел. Жоден мешканець Дружківки не отримав звання Праведника народів світу⁸⁷. За реалізацію геноциду єврейської громади у Дружківці ані німці, ані локальні виконавці злочинів, чиї імена здебільшого невідомі, не понесли покарання.

ТОПОГРАФІЯ НАСИЛЛЯ ТА ПАМ'ЯТІ

Наразі точно неможливо визначити й позначити всі місця, де тримали і вбивали єврейське населення Дружківки,

⁸⁵ Сухарева Дар'я, Бібікова Владислава. Нові сторінки історії порятунку євреїв під час Другої світової війни в Донецькій області (на прикладі м. Дружківки). Учнівська робота. 2021 (з архіву Ніни Макарової).

⁸⁶ Erno Fried. *The Central Database of Shoah Victim's Names*. Yad Vashem. URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=6620458&ind=1>; Gyorgy Parzos. *Ibid.* URL: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=7509350&ind=1>

⁸⁷ Праведники народів світу — це почесне звання, яке надає Держава Ізраїль тим, хто в роки Другої світової війни рятував євреїв від знищення на території Європи, окупованій нацистами.

а також місця поховань і перепоховань. Одна з причин такої ситуації полягає в тому, що з часу Другої світової війни дуже змінилася місцевість. Нинішня російська війна проти України фактично унеможливорює дослідження в полі, адже від початку 2022 р. Дружківка перебуває під регулярними ворожими обстрілами. Ці обставини також впливають на культуру пам'яті в місті.

Місця масових поховань на шлаковому звалищі

Восени 1943 р., після звільнення Дружківки від німецької окупації і ще в умовах війни, під час роботи Надзвичайної комісії на шлаковому звалищі між Торецьким і заводом металевих виробів тривало дослідження тіл убитих жителів Дружківки й навколишніх сіл. Після упізнань останки жертв помістили в труни й перепоховали в масовій могилі на площі біля клубу Машинобудівного заводу (сьогодні це площа біля Будинку культури «Етюд»). Про церемонію перепоховання розповіла жителька Дружківки Неля Муратова: «Пам'ятаю, що я була біля довгої та широкої канави навпроти заводу метвиробів з одної сторони та клубу машинобуду з іншої сторони. Навколо стояли люди. [...] Імовірно, йшло поховання. Я побачила маленький черевичок поруч та підійняла. Він дуже мені сподобався. На мене розсердилися жінки, які стояли поруч, почали сварити, забрали черевичок та кинули в яму. Пам'ятаю велику братську могилу і лавки біля паркану та могили»⁸⁸.

За деякими свідченнями, поховання пізніше було перенесено з площі біля Будинку культури в інше місце. Одна з очевидиць згадувала, що у 1960-х загиблих перепоховали в масовому захороненні у сквері Перемоги, де нині розташований меморіал із «Вічним вогнем» і пам'ятником «Невідомому солдату». Робітники виконкому розповіли, що могилу начебто перенесли на старий міський

⁸⁸ Спогади Муратової Нелі Володимирівни (5 липня 2005 р.) з архіву Ніни Макарової.

цвинтар⁸⁹. Розшукати фото або відповідні документи щодо другого перепоховання поки що не вдалось. Однак і в інших місцях була така радянська практика: жертв Голокосту перепоховували у центральних місцях або в меморіальних місцях разом з іншими загиблими у війні.

Отже, досі достеменно невідомо, де поховані цивільні містяни, зокрема євреї, яких убила німецька окупаційна влада та місцеві колаборанти на шлаковому звалищі. Якщо вбивства відбувалися на території заводу регулярно, а тіла вбитих засипали шлаком або, можливо, підривали, щоб приховати сліди злочинів, — дуже ймовірно, що частина людських останків залишилася на території заводу. Ці місця поховань навряд чи можна знайти сьогодні, позаяк злочинці замітали сліди, а після війни територію фабрики інтенсивно використовували й забудовували.

На місці першого перепоховання біля Будинку культури сьогодні — невеликий сквер із заасфальтованими доріжками, квітниками та дитячим майданчиком, тобто немає пам'ятника або вказівки на можливе місце могили. Влітку 2022 р. в це місце поцілила російська ракета.

Поховання на території колишньої яковлівської школи № 2

Зі спогадів Юрія Калугіна, надрукованих у газеті «Ейнікйт» у листопаді 1943 р., дізнаємося, що тіла убитих досліджували також біля ям «у дворі лікарні та на околицях міста»⁹⁰. Мова йде про територію колишньої яковлівської школи № 2, у якій під час Другої світової війни на першому поверсі діяв військовий шпиталь. У дворі школи в лівому куті (сьогодні з боку вулиці Поштової) під час окупації німці ховали своїх солдатів. А в сквері в шкільному дворі до окупації та після деокупації радянці ховали своїх військових, які, ймовірно, полягли в боях навколо Дружківки, та обла-

⁸⁹ Макарова Ніна. Пам'ятаємо про Голокост. З повагою до минулого. 2021. С. 102–106.

⁹⁰ Murder Story of Druzhkovka Jews...

штували невеликий обеліск⁹¹. У 1959 році масове захоронення радянських солдатів перенесли з двору школи до сучасного меморіалу в сквері Перемоги, де на той момент лишалась велика вирва від авіабомби.

Поховання у глиняному кар'єрі та інші місця насилля

Про деякі з місць, пов'язаних із Голокостом у Дружківці, наявні тільки поодинокі свідчення. Відомо, що цивільне населення (і євреїв також) розстрілювали в районі Яковлівки у глиняному кар'єрі, а утримували — в адміністративній будівлі на перехресті вулиць Бахмутської та Котляревського. На галявині у міському парку розстрілювали євреїв та, ймовірно, інших цивільних містян. Наявні також свідчення про Пораймос (геноцид ромів) на території Дружківки. Анатолій Пачковський, голова товариства «Рома-Домен Донбас», розповів, що в жовтні 1941 р. поблизу району Сурово (північніше Яковлівки) німецька окупаційна влада розстріляла групу польських ромів, які, напевно, евакуювались сюди із Польщі⁹². Свідки також згадували, де в місті були скупчення тіл убитих дружківчан, де стояли шибениці (для партизанів або інших політичних опонентів), на яких страчені подеколи висіли довгий час. Насильство було майже повсюдним.

Пошуки місць масових поховань сьогодні

Представники громади Дружківки звернулися у 2021 р. до проекту «Мережа пам'яті» з проханням підтримати їх у пошуку точного місцезнаходження поховань/останків убитих. Однак проект обмежується у своїй роботі неінвазивними методами, оскільки учасники досліджень мають поважати

⁹¹ У 2007 році відбулися розкопки та перепоховання загиблих німецьких солдатів. Див.: Останки німецьких солдат увезли из Дружковки. URL: <https://stavgkh.ru/101/1.html>

⁹² Макарова Ніна. Загибель ромів у роки Другої світової війни біля Дружківки (Уривок з дослідницької роботи учениці Воцаної Марії). З повагою до минулого. 2021. С. 102–106.

релігійні приписи юдаїзму (Галахи) та зберігати спокій померлих. Тому археологічна праця і розкопки неможливі в межах проекту, потрібно шукати інші технічні методи. Для цього дуже важливо зрозуміти історичний контекст подій Голокосту у Дружківці й топографію насилля. У співпраці з інтердисциплінарною групою університету Оснабрюка «Конфліктні ландшафти»⁹³ проєкт здійснив пошук історичних аерофотознімків Дружківки з метою документування, вивчення та кращого розуміння змін у топографії міста після Другої світової війни.

Як уже згадано, точно визначити місце (або місця) останнього спочинку вбитих мешканців Дружківки навряд чи можливо сьогодні через брак документів, фотографій і сильні зміни ландшафту. Однак попри те, що в місті після війни довгий час не було меморіального місця для вшанування пам'яті загиблих, у Дружківці залишилася пам'ять про вбитих єврейських і неєврейських сусідів.

Меморіалізація місць масових убивств

У 1976 році на лівому березі річки Кривий Торець, у близько 400 метрах від шлакового звалища заводів, де відбувались масові розстріли євреїв і політичних в'язнів, було встановлено пам'ятник жертвам німецької окупаційної влади⁹⁴. На гранітній глибі напис російською: «В цьому районі на місці колишнього шлакового звалища в 1941–1943 рр. німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад тисячу громадян міста Дружківка».

Цей меморіал доволі показовий для розуміння радянської комеморативної політики щодо Другої світової війни. У ній фактично не було місця для пам'яті про Голокост. По-перше, в період будування нового радянського

⁹³ Interdisziplinäre Arbeitsgruppe Konfliktlandschaften an der Universität Osnabrück, URL: <https://www.konfliktlandschaften.uni-osnabrueck.de/startseite.html>

⁹⁴ Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: <https://wikimediaukraine.files.wordpress.com/2012/06/donetsk-register.doc>

суспільства без жодних національних чи етнічних знаменників розрізнення жертв за етнічними ознаками було зайвим і небажаним. Саме тому радянські меморіальні знаки увічнюють пам'ять загиблих загалом, як «радянських мирних громадян», без означення їхньої етнічної належності. По-друге, пам'ять про цивільних жертв і увагу до Голокосту та злочинів проти цивільного населення було затьмарено створеним владою СРСР міфом про «велику перемогу» та перебільшеними містифікаціями, що ушляхетлювали партизанський рух. Наприклад, у Дружківці є щонайменше вісім місць комеморації військової звитяги Радянського Союзу: 1) братська могила радянських воїнів і пам'ятник землякам (на вул. Герцена); 2) братська могила радянських воїнів Південно-Західного фронту на площі Загиблих Героїв; 3) пам'ятник на честь підпільної організації «Ленінська іскра» на вул. Привокзальній; 4) меморіальний комплекс «Курган Слави» на проспекті Космонавтів; 5) пам'ятник воїнам-визволителям і «Вічний вогонь» у сквері Перемоги (на вул. Соборній); 6) пам'ятник визволителям міста (танк Т-34) у сквері Ювілейному; 7) пам'ятник робітникам машзаводу, що загинули в 1917–1922 та 1941–1945 рр. (на вул. Соборній); 8) пам'ятник робітникам заводу металевих виробів, що загинули у 1941–1945 рр. (на вул. Соборній).

Місцеві подекуди, що для спорудження «Кургану Слави» в 1985 р. використовували шлакові відходи з заводу. Підтвердження цієї інформації немає, однак якщо це правда, то в такий спосіб, свідомо чи несвідомо, сформувався ще один пласт меморіалізації вбитих на території заводу мешканців Дружківки, чії останки були знищені під шлаковим звалищем. Також символічно, що «Курган Слави» було зведено поруч із кладовищем. На насипному пагорбі розташовані висока арка з дзвоном і скульптура у вигляді скорботної жінки із лавровим вінком у руці, яка одночасно символізує траур за померлими й військову доблесть. На передній частині кургану є табличка з написом українською та англійською мовами: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

Треба зауважити, що в пам'яті людей більше закарбувалися розправи над військовополоненими, що тривали впродовж усіх місяців окупації, аніж масові вбивства євреїв⁹⁵. У Дружківці радянські військовополонені жили у конюшні школи № 6 (сучасна адреса — вул. Косарева, 7), й містяни щодня могли їх бачити⁹⁶. Голокост у Донбасі був менш видимим. Як уже згадано, у Дружківці було дві хвилі масових убивств євреїв, розстріли відбувались на околицях міст або на закритих територіях (на заводах, у парку, кар'єрі). Важливо й те, що євреїв у Дружківці вбивали та затримували не окремо, а разом із радянськими політичними опонентами (комуністами, партизанами тощо), що також мало вплив на формування локальної пам'яті про Другу світову війну загалом і Голокост зокрема.

Сучасні комеморативні практики

Від початку XXI ст. замість радянської безособової традиції пам'яті про Другу світову війну українські історики й культурні діячі поступово почали впроваджувати результати студій Голокосту в комеморативну діяльність. У Дружківці значних зусиль для повернення місту пам'яті про єврейську спільноту доклали Ніна Макарова, вчителька історії, випускниця освітніх і методологічних семінарів Українського центру вивчення історії Голокосту, та Євген Фіалко, син уцілілого в час Голокосту в Дружківці єврея, журналіст, краєзнавець, депутат.

У 2010 році у Дружківському краєзнавчому музеї, що розташований на другому поверсі бібліотеки ім. Лесі Українки, відкрили перший стенд про Голокост у Дружківці. В експозиції висвітлено місця пам'яті єврейського життя до Другої світової війни, топографію насилля, культуру пам'яті воєнного та післявоєнного часу, біографію Бориса Фіалка.

⁹⁵ Penter Tanja, Titarenko Dmitrii. Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbass. *Cahiers du monde russe*. 2011/2012. Vol. 52. P. 487.

⁹⁶ Щербатенко Галина. Дружковка — мой город родной. С. 13.

Навесні 2016 р. в бібліотеці працювала пересувна виставка Українського центру вивчення історії Голокосту «Єврейські діти України — жертви Голокосту», присвячена історії геноциду єврейського населення України в роки окупації нацистською Німеччиною. Учні та учениці ЗОШ № 9 під кураторством учительки Ніни Макарової проводили екскурсії виставкою для старшокласників та учителів міста.

У 2019 році активісти агітаційного потягу «Труханівська Січ» за підтримки Українського інституту національної пам'яті та місцевої Громадської організації «Товариство Олекси Тихого» розпочали створення «Музею спротиву українського Донбасу окупаційним режимам “Дружківська катівня”» у підвалі будівлі Державної служби охорони (сучасна адреса — вул. Рибіна, 3). У цій будівлі понад 100 років катували людей: з 1892 р. в будинку розміщувалась жандармерія, під час німецької окупації — катівня гестапо, в радянські часи — підрозділи НКВС, міліції, тюрма для «інакодумців». Під час російської окупації 2014 р. бойовики «ДНР» облаштували у будівлі камери для тортур, де утримували людей. Між собою вони це місце називали «комендатурою», серед людей підвал мав назву «гестапо»⁹⁷.

Навесні 2021 р. громада м. Дружківки розпочала облаштування місця пам'яті жертв Голокосту на території професійно-технічного ліцею, у спортивному залі якого утримували жителів Дружківки перед розстрілами. У травні за ініціативи Євгена Фіалка та Ніни Макарової і за фахової підтримки проекту «Мережа пам'яті» на правому крилі будівлі було встановлено меморіальну дошку з таким написом: «У цьому приміщенні під час німецької окупації насильно утримувались сотні в'язнів. Серед них були єврейські сім'ї та політичні противники окупаційного режиму. Звідси німецькі окупанти та місцеві поліцаї відправляли їх на розстріли, які проводилися в кількох місцях Дружківки».

Меморіальний знак створив простір для чіткого називання та вшанування жертв Голокосту, якого раніше у місті не

⁹⁷ Тюрми і катівні Дружківки: Підвал будівлі Державної служби охорони. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/nezakonni-mistsia-nesvobody/rights_violations/druzhkivka

було (за винятком згаданого радянського пам'ятника «Жертвам фашизму»). Восени 2021 р. під час проведення дня пам'яті Бабиного Яру на території ліцею дружківська громада висадила перші дерева для майбутнього скверу пам'яті. 27 січня 2022 р. в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту у бібліотеці ім. Лесі Українки працювала мобільна виставка «Захистимо пам'ять: захист і меморіалізація місць масових поховань часів Голокосту». Впродовж січня та лютого 2022 р. Ніна Макарова, учні та учениці 9-ї школи провели низку екскурсій для студентів, освітян і зацікавлених містян⁹⁸.

У 2022 та 2023 роках, під час повномасштабної війни у прифронтовому місті, яке перебуває в зоні досяжності реактивної і ствольної російської артилерії, Дружківська міська військова адміністрація продовжує вшановувати пам'ять жертв Голокосту біля новоствореного меморіального знаку. Це був важливий крок для того, щоб зберегти спогади про вбитих людей і створити символічне місце пам'яті, поки місцезнаходження могил не встановлено. В 2023 році за ініціативи Євгена Фіалка та Ніни Макарової було перейменовано вулицю Карла Лібкнехта на вулицю Брайловських (саме тут ця родина жила).

У рамках співпраці з проектом «Мережа пам'яті» у 2022 р. було заплановано продовжити публічно-історичну та освітню діяльність, облаштувати меморіальний сквер, а також перевірити та проконсультуватися з партнерами-експертами щодо технічної можливості дослідження місць убивства та поховання євреїв і цивільного населення міста у часи німецької окупації. Однак після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України через регулярні ворожі обстріли Дружківки дослідницьку та комеморативну роботу на місці призупинено. З огляду на систематичні бомбардування української цивільної інфраструктури росіянами, фізичне знищення історичних джерел і носів пам'яті, ще важливішим є зберегти спогади та знання про трагічну долю містян під час німецької окупації, про життя та виживання євреїв Дружківки.

⁹⁸ Проект «Захистимо пам'ять». Дружківська міська центральна бібліотека. URL: <https://youtu.be/PZjNJ3zgly0>

ІСТОРИОГРАФІЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ДРУЖКІВКИ

Наукові праці

Ключовою для розуміння єврейської історії Бахмутського повіту загалом і Дружківки зокрема у XVIII–XIX ст. є праця Сергія Татарінова та Станіслава Федотова «Штетл Бахмут – феномен єврейського народу в Донбасі» (російською мовою). На базі значного архівного та статистичного матеріалу автори відтворили соціальний портрет єврейського населення Бахмутського повіту та окремих міст/поселень/селищ, що до нього належали. У книжці також подано біографії євреїв, що зробили великий внесок у культурний, політичний, економічний, промисловий, архітектурний розвиток не лише Бахмутського повіту, а й Донеччини загалом.

Magnum opus про життя євреїв Донбасу в міжвоєнний період належить дослідниці Олені Сучковій. У дисертаційній роботі «Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.)» історикиня збрала великий пласт неопублікованих джерел із фондів Державного архіву Донецької області та радянських статистичних матеріалів (деталізованих і нюансованих переписів населення), змалювавши портрет цілого народу в політичних, соціально-економічних і культурних реаліях 1920–1930-х рр. у СРСР. Окрім загального історичного контексту в дослідженні також висвітлено біографії деяких євреїв із Дружківки.

Дослідження Гіроакі Куромії «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки» є одним із найбільш комплексних і ґрунтовних. Воно особливо цінне для розуміння соціально-політичного клімату в регіоні у різні історичні етапи, від початку індустріального буму і до розпаду СРСР. Відтворюючи політичну рамку, автор за допомогою архівних джерел і мемуаристики паралельно надає голос місцевим жителям, приділяє увагу їхнім стосун-

кам, зокрема міжетнічним і соціальним конфліктам. Історик пише про роль і становище єврейського населення в спокійні та буремні періоди життя Донбасу, згадує про хвилі єврейських погромів і антисемітських розправ у 1890-х, у першу декаду XIX ст., під час революції 1917 р. та в роки громадянської війни, напередодні та під час Голодомору, зазначає про долю євреїв у період сталінського терору. І хоча про Дружківку безпосередньо не згадано, хроніка антисемітизму в Донбасі дає уявлення про становище євреїв і ставлення до них неєврейського населення у регіоні напередодні Другої світової війни. Прикметно, що історії Голокосту в Донбасі Куромія присвячує лише декілька абзаців (адже він не є дослідником Голокосту), наводячи зведення щодо масових убивств євреїв з основних міст регіону та спогади вцілілих.

На ниві студій Голокосту регіон Донецького басейну вивчали Дмитро Титаренко, Таня Пентар і Юрій Радченко. Більш комплексне розуміння становища Донеччини в часи окупації висвітлено у роботах Т. Пентар і Д. Титаренка. Останній в одній зі статей також окремо акцентує на проблемі Голокосту в населених пунктах регіону⁹⁹. В об'єктиві досліджень Юрія Радченка – роль і природа допоміжної поліції в Донбасі під час Голокосту¹⁰⁰. Довідник про гетто від Меморіального музею Голокосту США подає контекст про специфіку реалізації Голокосту на Донеччині¹⁰¹.

Краєзнавчі дослідження

Важливими інформаційними матеріалами є видання місцевих краєзнавців: праці Володимира Качура про місто Дружківка в ранньомодерний час і в радянську епоху; напрацювання історикині Ніни Макарової і її учнів та учениць; дослі-

⁹⁹ Penter Tanja, Titarenko Dmitrii. Local memory on war... Pp. 475-497; Титаренко Д. М. Геноцид єврейського населення... С. 27-49.

¹⁰⁰ Radchenko Yuri. "Two Policemen Came...": The Auxiliary Police, the Local Administration, and the Holocaust in the Recollections of Non-Jewish Residents of the Donbas. *Yad Vashem Studies*. 2017. Vol. 45 (1). Pp. 61-100; Радченко Юрій. Українська поліція... С. 64-121.

¹⁰¹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945.

дження Яковлівки та Сурово краєзнавиці Юлії Пивоварової. У сучасній локальній періодиці, а саме газеті «Наша Дружковка» (що виходила з 2005 р.) та журналі «Неизвестная Дружковка», опубліковано джерела¹⁰², статті й нотатки про історію та історичну топографію міста¹⁰³, пам'ять про Другу світову війну, сучасні меморіальні практики та дослідження, біографії місцевих жителів, зокрема єврейської громади міста¹⁰⁴.

Письмові джерела

Парадоксально, що про долю євреїв одного з найпотужніших індустріальних центрів Донбасу в часи нацистської окупації та Голокосту маємо вкрай мало інформації в історичних дослідженнях про цей регіон. Цю прогалину частково заповнює комплекс письмових джерел про долю населення Дружківки у роки нацистської окупації.

Великий пласт джерел для вивчення соціальної історії Дружківки до Другої світової війни становлять статистичні відомості та переписи, що їх видавали офіційно впродовж всього існування поселень і згодом міста, як у імперську добу (описи епархії та повіту¹⁰⁵, метричні книги¹⁰⁶), так і в радянський період¹⁰⁷. Більш наративним і цікавим із погляду культурної історії в час стрімкої індустріалізації Донбасу

¹⁰² Лоян Михайло. Селище Яковлівка (1914 р.). *Наша Дружковка*. 2013. № 39 (201); Список жителів селища Паршаківка. *Там само*. 2013. № 35 (197).

¹⁰³ Фіалко Євген. Інтерв'ю з Володимиром Качуром. *Наша Дружковка*. 2013. № 35 (197); Його ж. Де проходив кордон Дружківки. *Там само*. 2013. № 14; Макарова Ніна. Чому закривались молитовні будинки. *Там само*. 2013. № 37 (199).

¹⁰⁴ Фіалко Євген. «Табір Гайдара мій...». *Наша Дружковка*. 2012. № 15 (125); Рейдерман Ілля. Моя Дружківка. *Там само*. 2012. № 16 (126).

¹⁰⁵ Материалы для историко-статистического описания...; Сборник статистических сведений...

¹⁰⁶ Оцифровані метричні книги у Донецькій області. URL: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G9JR-14K6?owc=9L9R-3TL%3A1067829404%2C1067829401%3Fcc%3D2269694&wc=9LSM-RM7%3A1067829404%2C1067829401%2C1078245404%2C1078373003&cc=2269694>

¹⁰⁷ Итоги сплошной подворной переписи...; Всесоюзный перепись населения Костянтинівського району за 1939 р.

кінця XIX ст. є нарис Є. Рагозіна «Залізо та вугілля на Півдні Росії», де згадано і про заводське життя Дружківки¹⁰⁸.

Для цього дослідження ключовими є два документи: опубліковані акти Надзвичайної комісії з розслідування місць масових розстрілів 1943 р. в Дружківці та доповідна записка командування 17-ї армії командуванню групи армій «Південь» від 9 лютого 1942 р. щодо чисельності населення в містах, які входили до тилової зони армій¹⁰⁹. Багато джерел Німецького федерального архіву (Бундесархіву) в останні роки оцифровано, зокрема дотичні до регіону німецькі кримінально-слідчі справи, втім безпосередньо місто Дружківка ніде не згадано.

Перспективним ресурсом для дослідження соціально-культурної історії Дружківки у міжвоєнний і післявоєнний час є регіональна («Южный край», «Утро», «Рабочая Украина» та ін.) та місцева періодика. Найстаріша місцева газета «Дружковский машиностроитель» виходила з 1929 р. до кінця 2000-х. Перші номери газети «Дружковский рабочий» побачили світ ще в червні 1941 р., після звільнення міста газета виходила у 1943–1963 і 1990–2021 рр. Натомість не становить інтересу для вивчення історії Голокосту та окупації локальна окупаційна періодика, як-от газети «Дружківське слово», «Голос Донбасу» тощо¹¹⁰, адже вона більше слугувала цілям пропаганди, ніж висвітлювала прояви нацистського терору на місцях.

Малодослідженими, однак дуже перспективними для вивчення історії окупації Дружківки в час Другої світової війни є архіви сучасної місцевої періодики: газет «Окно» (1994–2004 рр.) і «Наша Дружковка» (2005–2020 рр.), журналу «Неизвестная Дружковка» (1997–2006 рр.).

Як уже зазначено, внаслідок російської окупації Донецька з 2014 р. і після повномасштабного вторгнення РФ до-

¹⁰⁸ Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России.

¹⁰⁹ Доповідна записка командування 17-ї армії... Сусликов В. Є., Титаренко Д. М. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни... С. 216–217.

¹¹⁰ Докладніше про окупаційну періодика в зоні військової адміністрації вермахту див.: Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики... С. 380–382.

ступ до обласних архівів обмежено. Доля фондів архівів Донецької та Луганської областей наразі невідома, зокрема на сьогодні немає доступу до фондів міського музею машинобудівного заводу у Дружківці, заснованого у 1967 р., а також музею при бібліотеці ім. Лесі Українки, створеного у 1988 р.

Усноісторичні джерела

Усноісторичні свідчення, попри специфіку цього виду джерел, дають можливість заповнити лакуни пам'яті про часи окупації та Голокосту в Дружківці. Французька організація з виявлення масових поховань євреїв «Yahad-in Unum» у 2012 р. взяла свідчення у трьох мешканців міста. Спогади опитаних підтвердили думку дослідників Тані Пентер і Дмитра Титаренка про те, що пам'ять місцевого населення про окупацію та Голокост у Донбасі є малодиференційованою щодо етнічного походження жертв. Іншими словами, люди частіше згадують про терор у місті як такий (про масові страти та публічні вияви насильства, про допомогу місцевих у катуваннях, обкраданнях і розстрілах цивільних та військовополонених), аніж про ідентичність та особи жертв.

Для вивчення Голокосту в місті та в регіоні цінні також усноісторичні напрацювання історичної спільноти Дружківської ЗОШ № 9 — вчительки історії Ніни Макарової та її учнів і учениць¹¹¹. Зокрема упродовж останніх декількох років вони провели інтерв'ю з дітьми місцевих мешканців, які переховували єврейських дітей, задокументувавши сюжети про виживання євреїв і спогади про масові вбивства та поховання.

Важливим для цього дослідження є усноісторичне інтерв'ю з Євгеном Фіалком про долю його батька Бориса під час Голокосту та німецької окупації в Дружківці, записане громадською організацією «Після тиші» в 2022 р. Окремо варто згадати про публікацію спогадів жителів Донбасу 2013 р., підготовлену Дмитром Титаренком і Танею Пентер¹¹². На жаль, у збірці дуже мало спогадів про окупацію та Голокост

¹¹¹ Довідка про школу № 9, URL: <http://qrcode.druisp.gov.ua/objects/44>

¹¹² Титаренко Д. Н., Пентер Т. Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцы. Донецьк, 2013. 465 с.

у Дружківці, однак є свідчення про місця утримання, катування та масових вбивств у сусідніх населених пунктах, що розширює розуміння та контекст становища євреїв району під нацистською окупацією.

(Пост)воєнна мемуаристика

Найбільший пласт джерел для вивчення історії Другої світової війни у Дружківці становить мемуарна література. У спогадах, витриманих роками в пам'яті очевидців і згодом художньо обрамлених, змальовано повсякдення часів окупації, соціальний портрет окупантів, своєрідно описано хроніку Голокосту в місті, а також є згадки про топографію терору і насилля. Крім того, з погляду екзистенційного переживання війни, ці джерела цінні тим, що в них задокументовано враження від перших днів війни, початку бомбардувань і захоплення мирного міста, раптового сплеску насилля на рідних вулицях і загалом трансформації мирного життя.

Мемуарні джерела здебільшого транслювали загальний радянський комемораційний наратив про війну (про героїв і жертв, фіксуючи визначні дати, узагальнену статистику тощо) й, відповідно, впливали на формування публічного простору та культури пам'яті у місті, оскільки були призначені для масового поширення. Приміром, місце розстрілу біля заводської лазні на шлаковому звалищі між заводом металевих виробів і Торецьким заводом згадано в кількох текстах. У спогадах Юрія Геліви цю територію позначено як місце насильної загибелі «радянських людей»¹¹³. У виданні локальних краєзнавців¹¹⁴, присвяченому бойовим і трудовим звитягам робітників Дружківського машинобудівного заводу, це місце описано у трагічно-героїчних тонах, оскільки тут загинули дружківські партизани із міфологізованої радянської організації «Ленінська іскра».

¹¹³ Гелива Юрий. Немцы в Дружковке. *Наша Дружковка*. 2020. №28 (737).

¹¹⁴ Белашов Б. И., Климов А. Н., Коваленко А. И. Кузнецы шахтерских рекордов. Очерки из истории Дружковского ордена Ленина машиностроительного завода. Донецк, 1978.

У журналі «Неизвестная Дружковка» опубліковано низку спогадів про 1939–1945 рр. містян і родичів розстріляних німцями дружківчан, а також розповіді про життя міжвоєнного міста, про події післявоєнного часу, джерела із фондів обласних архівів. У кількох номерах журналу надруковано матеріали дружківського письменника Григорія Стеценка, який пережив війну у Львові. Повернувшись після завершення Другої світової війни до Дружківки, у 1950-х Григорій провів розслідування про 13 дружківчан, розстріляних німцями 28 лютого 1942 р. на шлаковому звалищі за ведення партизанської діяльності проти німецької армії.

Нижче подано спогади Євгена Борисовича Фіалка, який народився в 1952 р. в Дружківці. Навчався на факультеті російської філології Донецького університету. У Дружківці працював директором школи № 2 і викладав російську мову. З 1997 року видавав журнал «Неизвестная Дружковка», у 2005 р. заснував газету «Наша Дружковка». Сьогодні займається журналістикою, громадсько-політичною діяльністю, краєзнавчими дослідженнями.

Дід Євгена Мойсей Фіалко і бабуся Софія переїхали до Дружківки в 1911 р. з міста Великий Токмак Таврійської губернії (сьогодні – місто Токмак Запорізької області) й поселилися на Яковлівці. Мойсей Семенович був відомим у місті та сусідніх колоніях кравцем і якийсь час мав свою майстерню. Цій професії навчав і найстаршого сина, Бориса, Євгенового батька, який народився одразу після переїзду родини до Дружківки у 1911 р. У родині було ще троє молодших дітей – Авраам, Матвій і Адель. Дід Мойсей помер у 1925 р.

Євген Фіалко розповідає про майже дворічні поневіряння батька, якому вдалося врятуватись від розстрілів євреїв у Дружківці взимку 1941 р., життя єврейської родини в радянський період і після здобуття незалежності України, (не) можливість збереження родинної пам'яті про війну. Розповідь про минуле переплітається і резонує зі сьогоденням, з історією нових поневірянь сім'ї: спогади Євген писав в Ізраїлі, куди евакуювався з рідного міста під час повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 року.

Євген Фіалко

ІСТОРИЯ МОГО БАТЬКА¹¹⁵ Україна — Ізраїль

Boeing 737 Міжнародних авіаліній України 27 квітня 2022 року приземлився в аеропорту Бен-Гуріон. На борту було понад 200 репатріантів, серед яких 50 візочників. Ще місяць тому рейси з Кишинєва до Тель-Авіва відбувались щодня. Тепер — раз на тиждень. Черговий Великий Вихід закінчувався...

Смуглянки-стюардеси, тепло посміхаючись, прощалися з пасажирами, які рухалися повільним потоком: «До побачення! На все добре!». Коли ще тепер почуємо живу українську мову?

В аеропорту пройшли необхідні процедури ідентифікації, і ось уже чарівна ізраїльтянка вручає кожному червону троянду, невеликий подарунок і вітає: «З поверненням на рідну землю!».

Потім — видавання перших документів, готівки, легкий перекус, і ми вирушаємо в ті міста, які обирали собі заздалегідь. За вікном комфортабельного автобуса вирує життя Ізраїлю, який зміг досягти свого благополуччя в не менш важких умовах, ніж Україна.

Нарешті ми в готелі. На очі потрапляє оголошення, яке вітає нових репатріантів. А нижче — **спеціальне прохання для тих, хто прибув з України**: спокійно ставитись до повітряної тривоги, оскільки 27 і 28 квітня по всьому Ізраїлю звучатиме двохвилинна сирена у зв'язку з Днем Катастрофи та героїзму. Його відзначають 27 Нісана, і цього року припав саме на день нашого приїзду.

¹¹⁵ Перекладено з російської. Оригінальний текст подано окремо. Написано навесні 2022 року. Тут і далі — примітки Н. Дерев'яно.

Історію свого батька я знав, звісно, з дитинства. Щоправда, зі слів матері. Батя про війну (а тим паче про втечу з-під розстрілу) ніколи не розповідав.

Восени 1941 року він пішов на фронт. Під Святогірськом наша армія потрапила в оточення. Полонених погнали до величезного табору під Лозовою в Харківській області. Окремий сектор у ньому займали заарештовані євреї, цивільні особи. Батько побачив, як до них ставляться німці, і зрозумів, що буде, коли дізнаються про його національність.

На щастя, військовополонених тоді охороняли не так суворо, і йому вдалося втекти. Він повернувся до Дружківки до дружини та однорічної доньки, до будинку тестя та його великої родини.

Дружківка була під німцями (з 22 жовтня¹¹⁶). Щоправда, перші місяць-півтора люди спокійно ходили містом, відвідували родичів, збирали на навколишніх полях урожай, що залишився.

А потім, холодного сірого ранку, прийшли два поліцаї і вивели його. Заарештованих з усього міста зганяли до будівлі ФЗУ (фабрично-заводського училища), до невеликої спортзали. Батько побачив свого дядька по материнській лінії Григорія (Герша) Перецмана із дружиною. Вони почали переконувати його: «Ти знаєш, Борисе, нас хочуть відвезти до колгоспу, у Костянтинівський район. Не думай бігти — відразу розстріляють!.. Хочеш, ми тобі облігації подаруємо?».

Але після Лозової він розумів, що колгоспу не буде. А ввечері одна єврейка народила прямо тут, у спортзалі. І поліцаї на очах у всіх кинули дитину, як цуценя, у парашу...

А мама тим часом, зібравши передачу, побігла до подруги Люби, і вони пішли до ФЗУ. Похмурий охоронець вузлик узяв і запитав: «Ти хто йому?» — «Дружина». — «Дружина... Іди швидше звідсіля, а то й тебе заберуть!». Серце двадцятирічної жінки билось, як у спійманого птаха, коли вона в сльозах бігла додому.

¹¹⁶ 22 жовтня 1941 р. німецькі війська зайшли до Дружківки. 26 жовтня армія вермахту окупувала місто.

А в батька тієї ночі народився план утечі. Вранці він попросився в охоронців до туалету, який був у дворі училища. Ті й слухати не хотіли. Тоді він почав пояснювати, що не може при всіх випорожнитися і якимось чином вмовив їх. А може просто хотіли влаштувати собі зайвий перекур...

Вони вийшли на низький ганок і зупинилися, а батько вирушив до туалета — метрів за 10–15 звідси. За п'ять хвилин він повернувся.

Удень прохання повторилося. Поліцаї особливо не заперечували, і все минулося, як і в перший раз. Так він закрався їм у довіру.

Найімовірніше, розправу над заарештованими готували на ранок, бо надвечір невелику спортзалу було забито по зав'язку нещасними людьми. І коли почало темнішати, батько попросився втретє. Охоронці вийшли й зупинилися на ганку. Вони курили і сперечалися про щось хриплими головами. А батько, зайшовши до туалету, припав до широкої щілини у дверях. Він бачив, що поліцаї так захопилися, що навіть не дивляться у його бік. І зрозумів: доля дає йому єдиний шанс. Відчинивши двері, він тінню майнув за туалет і помчав до промислового звалища, метрів за п'ятдесят звідси, куди звозили відходи два заводи...

Готель наш стояв біля великого озера, яким, кажуть, ходив Ісус Христос. Далекий берег розчинявся в ранковому серпанку, і здавалося, що ти стоїш під пальмами біля Середземного моря, а по ньому ковзають рибальські човни та великі прогулянкові судна.

У готелі було близько сотні репатріантів, які мали упродовж двох тижнів оформити необхідні документи. Але оскільки умови тут були воістину райськими, дехто затримувався на місяць і більше.

Я не міг відірватися від телевізора. Серед сорока каналів знайшлося три російськомовні, і я від ранку до вечора ловив новини з України. Російський перший канал вже не злив, а доводив до розпачу брехнею і підлістю. Я дивився його тоді, коли закінчувалися сили і хотілося побачити «дно», щоб

відштовхнутися і плисти далі. Канал із науково-популярними програмами я вмикав, коли внутрішня втома висмоктувала весь мозок і перетворювала тебе на рибу, що лежить на піску.

Натомість третій став бальзамом на душу. Це був ізраїльський російськомовний канал, який глибоко (і головне об'єктивно) висвітлював події в Україні. Єдиним мінусом було те, що його новинні програми розпочиналися у другій половині дня, і доводилося зранку виловлювати хоч якусь інформацію з англійських, американських, іспанських або китайських каналів.

А ізраїльське телебачення у ті дні докладно висвітлювало святкування Дня Катастрофи та героїзму. Все, як у нас, як завжди і скрізь: зустрічі дітей та молоді з тими, хто пережив Голокост (як правило, з тими, які вже сидять в інвалідних візках), покладання квітів, промови політиків з обов'язковою фразою «Щоб подібне ніколи не повторилося!».

Батько пробіг метрів сто вздовж сміттєзвалища і звернув у бік річки прямо через радгоспне поле. Дорогою рухатися було дуже небезпечно. Добре, що небо затягло низькими хмарами і почав зриватися дрібний сніг. Нарешті пахнуло річковою вогкістю, і попереду проступили контури мосту. Зупинившись біля прибережної верби, він декілька хвилин удивлявся в навколишній краєвид і вслухався в тишу. Йому здалося, що десь далеко, там, де він сидів два дні поряд зі смертю, пролунали різкі голоси. Намагаючись не дихати, він ступив на старі дошки мосту і помчав, не відчуваючи ніг.

Тепер треба було пройти повз селище Донське, яке кишіло поліцаями: з якоїсь причини на службу до німців найчастіше йшли саме звідси. Він вирішив обійти його зверху, вибалками пустельного й дикого кряжа, оскільки на нижній дорозі можна було на когось натрапити.

Будинки чорніли вниз. Лунав лінивий гавкіт собак, та іноді в якомусь вікні спалахував вогник. Коли ж на мить визирав блідий місяць, над дахами проступали клуби білого диму.

І раптом, коли він обходив уже останню вулицю, пролунав постріл, а потім автоматна черга. Вони долинали з тієї частини міста, де він був пів години тому. Собаки відповіли відчайдушнім гавкотом. Мабуть, почалася облава. Батько впав на припорошену снігом землю і завмер. Пролежавши якийсь час і переконавшись, що його ніхто не помітив, він підвівся і побіг далі.

Нарешті вороже селище залишилося за спиною і настала повна темрява. Тепер шлях лежав бездоріжжям. Унизу тяглася ґрунтова дорога, якою возили білу глину з кар'єру на вокзал. Вона відсвічувала в темряві розмитою смугою та слугувала слабким орієнтиром.

Головне — не пропустити посадку, вздовж якої починалася ґрунтова дорога до села Старорайського. Там, на краю, жив Олександр Прищенко, знайомий тестя, який працював із ним у ковальському цеху. Одного разу батько був у нього з Василем Івановичем, щоб набрати золотистих груш, які обсіпали того року половину саду. Він розумів, що тут ідеальне місце, щоб пересидіти кілька днів. А чи вийде, чи ні, він, звісно, не знав. Уже підходячи до перших будинків, утікач мало не впав у канаву. На галас відповів чийсь насторожений пес. Потім усе стихло. Невелике село з трьох десятків будинків чи то спало, чи то завмерло від страху.

Почекавши кілька хвилин, він пішов обережніше і, нарешті, опинився біля потрібної хвіртки. Вона зачинялася на клямку, яка легко відсунулась зверху. Батько увійшов у двір і постукав у віконце тричі. Мабуть, господар не спав, бо фіранка швидко піднялася та опустилася. Втікач зробив крок до дверей, намагаючись із ними злитися. Знов загавкав пес, який знайшов його ще біля села. Два-три товариші неохоче відповіли.

Ворухнувся засув, і двері відкрилися.

— Чого треба? — спитав напружений голос.

— Я — Борис, зять Василя Івановича Давидова, — пересохлим горлом прошепотів батько.

Двері відчинилися ширше і поглинули людину, що біжить від смерті.

Ми змогли вкластися з документами у двотижневий термін, і просторий бусик помчав нас і ще три сім'ї на постійне місце проживання в Ізраїлі, який ставав дедалі ближчим і зрозумілим. Чимось він нагадував успішний Радянський Союз із його соціальними гарантіями та умовною рівністю, щоправда, на вищому матеріальному рівні.

Висотні будинки і цілі міста чудово ліпилися до мальовничих схилів, за формою і суттю схожі на вулики в час спекотного збирання нектару. Рій машин і людей красномовно доповнював цю схожість. А вечорами все навколо, куди тільки сягав погляд, перетворювалося на море різнобарвних вогнів, що весело підморгували один одному в нічній прохолоді.

Із будь-якої точки відкривався майже весь Ізраїль — молодий, енергійний, який знає свою дорогу. Звідки в нього така сила та впевненість?

Батько пробув у Прищенків три дні. Його сховали на горіщі, в зимовому запасі сіна. За цей час господар переговорив із Василем Івановичем і передав батькові, щоб той прийшов до Ніколаєвих, які жили за два квартали від тестя. У них відбувалися нелегальні баптистські збори, коли молитовні будинки в Дружківці було заборонено.

Батько дізнався і про те, що всіх заарештованих у ФЗУ вранці розстріляли біля заводської лазні, а по місту влаштували облаву на «єврея-утікача».

Уночі він прийшов до Ніколаєвих. У них у сараї стояла корова, а за перегородкою була невелика схованка, закрита лядою, яку спеціально засипали кормовим буряком.

Удень прийшли дружина й теща: принесли переодягнутися та поїсти. Його серце нило від щастя і... чорної туги. А коли Клава шепнула, що в них знову буде дитина, він мало не задихнувся від почуттів, що нахлинули.

Пізно ввечері прийшов тесть. Він спокійно і докладно пояснив, чому не можна залишатися в місті: у них вісім дітей і плюс Клава з Людочкою; Ніколаєвих п'ятеро. Не дай Боже, дізнаються — постріляють усіх! Він розповів, у яких селах мешкають надійні люди, до кого можна звернутися.

Переважно це були баптисти, які поважали Василя Івановича за його віру, розсудливість і безкорисливість.

Уже після війни, у 1950-х роках, він віддасть половину своєї присадибної ділянки під будівництво молитовного будинку. На збори сюди приходило стільки людей, що не вміщалися всередині і стояли в коридорі, на ганку і навіть у дворі під розлогими вишнями. А коли за десять років він помер, похоронна процесія розтяглася на кілометр...

Уночі батько попрощався з господарями, взяв сіру торбинку і пішов туди, де щохвилини на нього чекала смерть лише тому, що він народився євреєм. Так почалася його одіссея, що тривала 645 днів і ночей, до визволення Червоною армією.

Скільки кілометрів він пройшов за неповні два роки? «Я не міг залишатися на одному місці більше двох-трьох днів», — якимось зізнався батько наприкінці життя.

...З дитинства я пам'ятаю ноги чоловіг, що стояли півколом біля нашого двору. Сипалося на землю лушпиння насіння і попіл цигарок. Чоловіки про щось говорили, але я не бачив їхніх облич, бо тримався за батьківську штанину, ледве дотягаючись до його коліна. Я розглядав лише їхні ноги: криві, міцні, що ніби вросли в землю, — ноги, що пройшли пів Європи і винесли основний тягар небувалої війни.

А вечорами батько сідав на кухні й наливав у широкий таз гарячу воду з алюмінієвого чайника з прикрученою дротом ручкою. Він повільно, зітхнувши, занурював ноги у воду. Його ступні скидалися на розплющені заготовки з розігрітого металу з набряклими жилами й наліпками мозолів на покручених пальцях. Якби ці ноги могли говорити, вони б, мабуть, завили від втоми.

Хоч як я просив батька розповісти про війну, він мовчав. Після звільнення від німців він встиг ще повоювати на Ленінградському фронті, був поранений і повернувся додому у вересні 1945 року.

Набагато балакучішою була мати. Саме від неї я дізнався, як вона зробила йому довідку, що він нібито є сином роз-

куркуленого: сама написала, сама розписалася, а внизу наклеїла вирізану з якогось документа печатку. І німці вірили! Бо печатка справжня! У їхній свідомості не укладалося, що її можна звідкись вирізати і приклеїти.

А наші поліцаї виявилися набагато спритнішими: кілька разів хапали батька і навіть підводили до розстрільної ями. І лише завдяки благанням і проханням місцевих жителів він залишався живим.

А бувало так, що батько не тільки ховався, а й устигав покравцювати, обшити все село, — і тоді мама з дідусем, отримавши вісточку, йшли десятки кілометрів із візком, щоб забрати продукти, які він заробив...

Я ось подумав: якщо 645 розділити на 3 (приблизно стільки днів він міг перебувати в одному місці), то вийде 215 — така кількість людей ризикувала життям, рятуючи його. Але у кожного в сім'ї було кілька людей. Отже, близько тисячі людей, не замислюючись, ішли на смерть. Вони не вважали це подвигом, не думали про те, що їх потім, можливо, назвуть Праведниками народів світу. Просто чинили так через свої моральні переконання.

І якби у Бога були такі ваги, то на одну чашу став би той десяток людей, хто здавав, заарештовував і хотів розстріляти мого батька, а на іншу — тисяча простих безіменних героїв, які рятували його і витягували з лап катів...

А одного разу він захворів на тиф і потрапив до лікарні у великому селі Шахове. Провалювався в гарячці й маренні кілька днів, поки висока і статна санітарка Маруся не відкликала його і не сказала так, щоб ніхто не чув: «Ти йди кудись, бо коли хтось почує, що ти мариш уві сні, тебе розстріляють...».

І він поплентався додому. Кілометрів сорок... Там його не впізнали: жовтий, почорнілий, зарослий, із запалими щоками і глухий.

Сховали його у сараї, де стояла корова. Пролежав він кілька днів, а щойно став на ноги, треба було вже йти. Навіть Аллочку, яка народилася влітку 1942 року, не зміг побачити...

Вивела бабуся Мавра його за селище, до балки, сказала: «Хай тебе Бог береже!» — і розплакалася. І побрів він до сірого горизонту глухим і ворожим степом. Здавалося, весь світ, уся земля і небо повстали проти нього. Ніколи не було так самотньо!

В Ізраїлі вперше у житті з'являється багато вільного часу. Всі побутові питання, на які в Україні йде сила-силенна сил і енергії, тут давно вирішено. А виснажлива спека змушує більшу частину дня перебувати в будинку з кондиціонером. Ти мимоволі поринаєш у Всесвітню мережу і, як стрілка компаса, тягнешся до України. А коли стрічка новин «протирається до дірок» і там уже нічого нового знайти неможливо, починаєш шукати серйозну аналітику.

І ось натрапляєш на інтерв'ю Дмитра Бикова, сучасного російського письменника та публіциста, який нещодавно виїхав із Росії, який каже: **«Героїзм не має жодної іншої мети, окрім порятунку своєї душі та репутації нації... Героїзм розрахований на те, щоб частина населення запитала: Чи всі є рабами? Чи є ще не раби?»**. Здається, ніби він спеціально підслухав те, про що ми говорили, і простежив усю історію мого батька: «колгосп», «облігації», втечу і 645 днів (а точніше — 15 480 годин) боротьби за життя, що висить на волоссі.

Справді, День Катастрофи. Справді, День Героїзму.

Батько виявився довгожителем. Бог відміряв йому 90 років і 9 місяців. Працював він на заводі до 75 років, бо пенсія була маленькою, а жили ми бідно: після війни народилося ще троє дітей. Працював, доки не потрапив на операційний стіл. У 1990-ті роки йому надали статус інваліда війни та підняли пенсію до 120 гривень.

А потім із єврейського товариства підказали, що можна отримати разову виплату Швейцарського фонду¹¹⁷, якщо до-

¹¹⁷ У лютому 1997 р. у Швейцарії, чії банки під час і після Другої світової війни переховували активи націонал-соціалістів, було створено фонд для допомоги нужденним жертвам Голокосту (Swiss Fund for Needy Victims of the Holocaust/Shoa). Упродовж 1998–2000 рр. за сприяння

вести, що постраждав від німців у роки окупації. Звісно, жодних документів у нього не було і не могло бути. Залишався єдиний шлях, зазначений в умовах Швейцарського фонду, — судові рішення. І батько звернувся до суду.

На слухання прийшли живі свідки тих подій, а хто не міг, дали письмові підтвердження. Так через 55 років він офіційно став жертвою Голокосту. Швейцарський фонд виплатив йому 400 доларів, а за рік ще 600. Частину з них батько витратив на подяку тим, хто рятував його в роки війни, а решту віддав дітям та онукам.

А потім пішла розмова про те, що уряд Німеччини збирається робити щомісячні виплати жертвам Голокосту. Потрібно лише передати документи до єврейської громади в Україні, яка брала участь у цьому проєкті. Батько відправив усе, що було. Через рік надійшла відповідь, що потрібні ще якісь довідки. Відправив. Потім зажадали якесь підтвердження... Батько обурювався: «Вони, мабуть, хочуть, щоб я надав їм довідки від тих німців, від яких ховався!». Але, що змогли знайти, відправили. За рік дзвонять: хочуть ще щось уточнити... Я відповідаю: «Він помер». — «А-а... Ну, тоді до побачення».

До речі, старші дочки Людмила (народилася 1940 року) та Алла (1942 року народження) незабаром набули такого статусу, а разом із ним і забезпечену старість. Так батько по-турбувався про своїх дітей навіть після смерті.

А я до останнього дня його не розумів. Він лежав у своїй кімнаті зовсім слабкий і навіть не міг самостійно поголитися. І коли я знімав електробритвою щетину на батьківських щоках, то мимоволі зазирнув у його очі: блакитні, надзвичайно молоді й глибокі... Це не були очі людини, яка вмирає.

Відчергувавши всю ніч, я під ранок задрімав у сусідній кімнаті. І мені наснилося, ніби я стою в коридорчику, який з'єднує ці дві кімнати і веде до вхідних дверей, і бачу:

Українського національного фонду «Взаєморозуміння та примирення» та Єврейського фонду України Швейцарський фонд передавав одnorазову фінансову допомогу 18 534 жертвам Голокосту та нацизму в Україні, серед яких 5343 були євреями. У 2002 р. діяльність Швейцарського фонду було припинено.

батько... повільно вилітає зі своєї кімнати до виходу! Він набагато молодший за свої роки: міцний, сильний, на ньому простора світла толстовка, і він усміхається мені — на прощання...

— Тато! — прошу я. — Не треба! Ну не треба! — І гладжу його по плечу.

Батькові, мабуть, ніяково. Він завмер у повітрі й опустив очі. Він усім виглядом дає зрозуміти, що йому треба відлітати, але не хоче засмучувати мене.

— Не треба! — знову прошу я і з незвичайною ніжністю гладжу його по плечу... І прокидаюся від стукоту дверей: то сестри прийшли мене змінити.

Я поїхав додому викупатися і трохи відпочити, щоб потім знову стати на чергування. Цілий день цей сон не йшов у мене з думки: житейські будні ліпили батька набагато простіше та приземленіше. Він, звісно, був для мене дорогий і такий, але щоб **аж так не помічати головного... Коли я так помилюся? І чому це зрозумів лише зараз?**

А ввечері зателефонувала сестра і сказала: «Тато помер...».

Якщо ти не стояв біля Стіни Плачу, то не був в Ізраїлі. Вже за кілька тижнів з'явилася можливість поїхати туди з екскурсією, і ми, певна річ, нею скористалися.

Кафешки, сувенірні лавки, сотні різномовних туристів... І ось ми на величезній площі, залитій сліпучим сонцем. Ця стіна така знайома за фотографіями та картинами, що здається, ніби ти був тут уже багато разів. Вона ніби сама випромінює світло і своєю незламністю і величчю каже: «Так було, так є і так буде завжди!».

Я протиснувся між мандрівниками, що прийшли до неї з усього світу, і хасидами, які сидять перед сидурами і монотонно розгойдуються в такт молитвам. Я насилу знайшов метр вільного простору, і мої долоні, нарешті, торкнулися величезного білого каміння. Воно були дуже гладким і приємним на дотик — чи то від тисячолітнього сонця, вітру та дощів, чи то від мільйонів рук, що торкалися до нього із надією та любов'ю.

Кажуть, Бог присутній біля Стіни Плачу завжди і завжди почує тебе, не обов'язково навіть писати йому записку чи вчити молитву. Я попросив його, звісно, про Україну, що стікає кров'ю... І про нас, що потрапили на батьківщину далеких предків мого батька.

А наш гід за час екскурсії не лише видав масу цікавої інформації про Ізраїль, а й виявився причетним до археологічних розкопок. Своїми розповідями він оживляв купи величезного каміння в колишньому місті Давида, зв'язував у єдиний ланцюг окремі будівлі, які ні про що нам не говорять, а потім повів підземним ходом до святого святих – фундаменту Стіни Плачу. Ми довго й важко пробиралися вузьким, слизьким, низьким і подеколи дуже темним тунелем, який три тисячі років тому був міською каналізацією, поки, нарешті, не опинилися біля цього місця.

Тут, на глибині кількох метрів, колись починалася Стіна Плачу. Каміні були такими самими на дотик, що й ті на горі, однак підземна напівтемрява робила їх суворими, мовчазними і прохолодними. Верхні ряди з часом руйнувалися та добудовувалися, а нижні лежали непорушними із самого початку. Вони зберігали у собі історію народу Ізраїлю. Народу, який пережив не одну катастрофу, але зумів повернутися і відвоювати свою землю.

Батько рідко висловлювався про те, що відбувалося в країні. Але одну його фразу я запам'ятав: «Ти думаєш, якби зараз почалася війна, ми мали б менше зрадників?». Я тоді не надав особливого значення цим словам.

Батько помер у січні 2002 року. А вже за два місяці у його рідному місті донецька мафія влаштувала бандитські вибори до Верховної Ради та місцевих рад. Бойовики, що понаїхали з Донецька, громили виборчі дільниці і вкидали пачки заповнених бюлетенів: треба було провести до обласної ради податкового генерала. Усі інші кандидати також були узгоджені з тодішнім губернатором Януковичем. Менти, отримавши свої 30 срібняків, заплющували очі. Прокурори та судді мовчали. А члени виборчих комісій під час голосу-

вання опускали очі й піднімали руки. «Мене ж виженуть з роботи, а треба годувати свою сім'ю...», — зізнавалися вони віч-на-віч.

Київ теж мовчав: його рот був зайнятий переживанням бандитських грошей.

До речі, ніхто з обранців тих виборів не відмовився від свого мандата і був у потрібній обоймі всі 20 років. Вони стали «штатними зрадниками», «зрадниками на виклик» і у 2014 році, не вагаючись, зрадили Україну.

До чого все йде, мені було зрозуміло одразу. Напевно, батьківські гени розпізнавали цю інфекцію ще на клітинному рівні. Я таки дотягнув до останнього і виїхав із міста 10 травня 2014 року, за день до «референдуму». А коли 5 липня звільнили північну частину Донецької області, на столі у Гірка знайшли розстрільний список із десяти прізвищ, де під четвертим номером було зазначено моє. Складали його місцеві «доброзичливці»¹¹⁸. Той самий «почерк», що й 1941-го. Щоправда, тоді знищували євреїв і комуністів, а зараз — проукраїнських активістів і незалежних журналістів.

— України тут ніколи не було! — репетували на мітингах заслані козачки. Хоча відомо, що наше місто заснували запорозькі козаки і тут завжди жили здебільшого українці.

Де ж «суворе та мовчазне» каміння української історії? На якій глибині? Ми тільки почали розчищати наносні шари, а сюди вже тягнуть сміття сусіди та доморослі зрадники.

Цікаво, що Єрусалим (як і весь Ізраїль) близько 40 разів переходив із рук до рук. Він пережив нашестя майже всіх головних імперій світу, і кожна з них залишала свій слід.

¹¹⁸ У квітні 2014 р. російські військові захопили міста північного регіону Донеччини: Слов'янськ, Краматорськ, Дружківку та Костянтинівку. У Слов'янську був свого роду центр окупаційної військової адміністрації. Тут, у будівлі СБУ, де було знайдено згадані документи, бойовики на чолі з Ігорем Гіркиним допитували й катували цивільних громадян, а також проводили незаконні військові трибунали, за результатами яких здійснювали смертні вирoki (задокументовано три протоколи страт українців у Слов'янську). 5 липня 2014 р. українські військові звільнили Слов'янськ, тоді ж російські окупаційні війська покинули Дружківку.

А потім, бувши розсіяними по земній кулі, євреї через багато століть поверталися на рідну землю і приносили з собою новонабуті риси від спільного проживання з іншими народами. Навряд чи якась інша держава може зрівнятися з Ізраїлем.

Однак за всієї строкатості та різноманіття він вигідно **відрізняється єдністю в головному питанні свого існування**. Це зрілий чоловік, який визначився з усіма пріоритетами життя.

Україна, яка теж опинилася на одному з найкривавіших перехрестів історії, нагадує підлітка, який тільки-но дозрів до повноліття. Однак у будь-якої людини є свій момент істини, момент кристалізації, коли найвниський і романтичний юнак стає чоловіком. І це не залежить від кількості прожитих років: хтось таким стає у 16, а хтось у 40.

Так само і з народами. Ось цікаве порівняння України та Ізраїлю дослідника юдаїзму Пінхаса Полонського в одній із його останніх лекцій «Війна в Україні та сучасні проблеми юдаїзму»: **«Перемогою України буде побудова успішної держави. Вигнати війська — це лише початок. Я дуже сподіваюся, що енергії, якою Україна запасається у цій війні, вистачить на побудову успішної держави. Для порівняння, на превеликий жаль, маю визнати, що сучасний Ізраїль не був би збудований, якби не Катастрофа. Катастрофа дала єврейському народові такі величезні сили, що призвели до державотворення»**.

Історія батька довгий час була нашим внутрішньосімейним переказом, доки йому не знадобилося формалізувати статус жертви Голокосту. Навіть саме це слово тоді тільки входило у широкий ужиток. Люди продовжували жити в парадигмі Союзу, що розпався, де антисемітизм траплявся в тисячу разів частіше, ніж співчуття до безневинних жертв. «Мало вас Гітлер постріляв!» — таку фразу я чув із дитинства.

Через місяць після звільнення, у середині жовтня 1943 року, в Дружківці провели жалобний мітинг і перепо-

ховали мешканців міста, розстріляних під час окупації. Їхні останки у п'яти великих трунах опустили до братської могили біля палацу культури машзаводу. За даними акту Надзвичайної державної комісії, загалом фашисти знищили 135 єврейських сімей і 900 інших мирних жителів. Постає перше запитання: **чи могла така кількість останків поміститися у п'яти трунах?**

Розстріли переважно проводили за заводською лазнею. Трупи засипали землею та шлаком. На розтин запросили родичів загиблих і кінохроніку. Деякі впізнали своїх близьких за одягом і змогли їх забрати. Однак переважна більшість залишилася невідомими. Євреїв у той момент у місті не було взагалі (якщо, звісно, не брати до уваги мого батька), тому навіть останки 135 єврейських сімей ніяк не могли вміститися в п'яти трунах¹¹⁹. Звідси випливає друге запитання: **чи не влаштували розкриття тільки для кінохроніки, а коли гості поїхали, поховання засипали і більше не чіпали?** У 1990-х роках тут узагалі перекрили прохід, і це місце перетворилося на нетрі.

Незрозуміла історія і з братською могилою. Через якийсь час вона зникла. Її зрівняли з землею. Зараз на тому місці газон і асфальтована доріжка. Чи було перепоховання? Ніхто не знає. Принаймні немає жодного місця, куди могли б прийти родичі загиблих і покласти квіти. Кажуть, що перший секретар міськкому в 1960-х роках сказав: «Лежать — ну, і хай собі лежать, нікого не чіпають...». Така сама позиція була у всіх керівників міста, до кого доводилося звертатися. Не подіяли й публікації в міських та обласних газетах, тут точно нічого не змінюється.

Звісно, за ці роки поставили у місті і меморіальний танк, і гармату, і літак, запалили «Вічний вогонь» і встановили скульптуру Батьківщини-матері, а ось про жертви серед

¹¹⁹ Надзвичайна комісія працювала в Дружківці ще під час війни й не могла вповні оцінити наслідки злочинів нацистів, часто перебільшуючи або, навпаки, применшуючи кількість жертв. Точно невідомо, скільки євреїв убила нацистська окупаційна влада у Дружківці. Знаємо лише, що до окупації в місті мешкали 433 євреї, а станом на лютий 1942 р., після перших масових розстрілів, — 148 євреїв.

мирних жителів згадували мимохідь. А їх у десятки разів більше. Явний перекіс у суспільній свідомості. **Однак якщо люди не розуміють, що під час будь-якого військового конфлікту найлегшою здобиччю стають саме мирні жителі, війни спалахуватимуть нескінченно.** Нинішня історія Донбасу, коли на плечах обдурених людей прийшли бойовики із сусідньої країни, яскраве підтвердження цьому.

...А історія мого батька отримала несподіване продовження. Два роки тому мене запросили виступити на мітингу, присвяченому Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту. Він проходив біля меморіалу поблизу так званої Єврейської балки, де лежать останки 3 тисяч розстріляних євреїв і 2 тисяч людей інших національностей із Костянтинівки та Олексієво-Дружківки.

Я розповів про свого батька і насамкінець сказав, що фашизм часто порівнюють із чумою, бацями якої зберігаються в землі сотні років. Однак фашизм страшніший за чуму, бо в'їдається в душі людей, якщо їх вражає безпам'ятство. І 2014 року ми побачили знову, що людину можна вбити за український прапор, за український герб, за українське слово. Фашизм — тупикова гілка людства, яка веде до його кінця.

Мій виступ розмістили на сайті міської ради, але прибрали кінцівку... Дуже показові «ножиці»! А невдовзі мені зателефонувала заслужена вчителька України Ніна Макарова і сказала, що, на сором, у Дружківці немає жодного місця, де можна вшанувати пам'ять жертв Голокосту. В Єврейській балці дружківчани не лежать.

І справді, сотні безневинно вбитих, дотепер, через 75 років після закінчення війни, лежать десь невідомі, незгадані, негідні людської пам'яті... І мовчки запитують нас: «За що?!».

Ми почали діяти. Дуже доречно Дружківку долучили до міжнародного проекту «Мережа пам'яті». Менш ніж за рік нам удалося відкрити на стіні колишнього ФЗУ меморіальну дошку та розпочати закладання скверу пам'яті. Ми вже будували плани щодо створення меморіального комплексу та сподівались навесні разом із фахівцями «Мережі пам'яті» провести неінвазивне дослідження місць колишньої братської могили та шлакових відвалів.

Однак найбільше мене вразила реакція людей на наші ініціативи: вони ніби прокидалися та скидали флер «победобесія». Пам'ять про безневинних жертв війни розтоплювала карстовий лід у їхніх душах, робила людянішими. Все задумане здійснювалося несподівано легко й успішно. Навіть депутати міської ради від усіх партій, непримиренні опоненти з більшості питань, придбали власним коштом саджанці дерев і провели спільну акцію з висадження. Так само вчинили і працівники машзаводу.

Виникало почуття, що 2022 року меморіальний комплекс (сквер з алеями, пам'ятним знаком і величезним муралом) з'явиться в самому центрі міста, і з наших душ впаде камінь... Однак 24 лютого о 5:30 ранку за вікном щось спалахнуло, а потім пролунав гуркіт, якого Дружківка не чула з 1943 року...

Я зрозумів, що війна таки буде, за кілька тижнів до її початку. Мені знову наснився батько. Щоправда, цього разу зовсім не схожий на себе: суворий, навіть злий, із крижаними очима. Я тільки серцем розумів, що це мій батько, але не впізнав його. Він ішов повз, і я покликав його: «Тату! Тату!». Батько щось невдоволено пробуркотів і тільки ковзнув по мені колючим поглядом. Він мав дуже засмучений вигляд. Тоді я подивився, звідки він вийшов, і все стало на свої місця. Я побачив розмиті обриси дверей і зрозумів, що за такими дверима може бути лише Він. Батько приходив до Нього дізнатися, чи буде війна, і, можливо, просив за своїх дітей.

Тривога і розпач, від яких тремтіло моє серце, і були відповіддю на головне запитання, що мучило, певна річ, не тільки мене: чи буде війна? Буде...

Звісно, я нікому про це не сказав, але почав думати, як урятувати своїх близьких і вивести їх у безпечне місце. І дивна річ, 24 лютого, вже за годину після падіння ракети, не знати звідки взялася, з'явилася попутна машина, і ми зуміли за день дістатися туди, куди хотіли.

А через деякий час тяжко захворіла дружина, і найпридатнішою країною, де можна було поправити здоров'я, виявився Ізраїль. Усі процедурні питання пройшли напрочуд легко — і ми опинилися на Землі Обітованій. Наче хтось зверху оберігав і весь час допомагав нам.

Якось непомітно пройшов на наших очах черговий арабо-ізраїльський конфлікт, під час якого по території Ізраїлю було випущено понад 800 ракет. Протиракетна оборона (так званий «Залізний купол») збила 96 відсотків, решта впала, не завдавши особливої шкоди. Країна жила звичайним життям. За розповідями місцевих жителів, за всі роки лише одного разу ракета падала у їхньому місті, і тоді загинула одна жінка. Тим не менш, тут через кожні 100 метрів збудовано бомбосховища, готові будь-якої миті прийняти всіх охочих. Ба більше, спеціальні укриття обладнано в кожній квартирі та кожному приватному будинку.

А в Україні рашисти не залишили жодного безпечного місця. У моєму рідному місті теж почали падати ракети. І кожна вбивала якусь частину мене.

Перші дві вибухнули біля вокзалу, за сто метрів від будинку, в якому ми прожили 15 років. Ці ракети влучили в найзаповітніші куточки моєї пам'яті, де зберігаються дитинство та юність. Я бігав цією, ще не закатаною в асфальт, вулицею тисячі разів. А за залізницею жили мої друзі. Ми ходили разом на річку або до старого парку, грали у футбол, починали курити й цікавитися дівчатами.

А наступна ракета, мабуть, «благодарність деду за победу», впала за тридцять метрів від «Вічного вогню». Я щороку приходив сюди з батьком, коли він ще міг ходити. Він ішов у величезній колоні фронтовиків, під брязкіт бойових нагород, який ні з чим не можна порівняти. Ця ракета вдарила мені в серце, бо в ньому живе подяка тим, хто захистив наше життя.

А одна з останніх розірвалася поряд із колишньою братською могилою біля палацу культури машинобуду, де, найпевніше, й досі лежать останки розстріляних мирних жителів. Русофашисти тримають їх і зараз на прицілі, бо милосердя і людинолюбство до безневинних жертв для них є незрозумілими, а отже, підозрілими й підлягають знищенню.

Це, справді, кінець цивілізації, бенкет сатани.

Певна річ, бажання відвідати Музей Катастрофи та героїзму «Яд Вашем» виникло у мене давно, задовго до того, як ми приїхали до Ізраїлю. І ось нарешті воно справдилося.

Сюди приходять понад один мільйон людей на рік. І кожен, напевно, як і я, очікує побачити щось незбагненно трагічне, що людині важко усвідомити.

Ми йшли лабіринтами меморіального комплексу, і я помітив, що мій розум осягає знайомі факти: зародження нацизму, прихід до влади Гітлера, «остаточне вирішення єврейського питання», концтабори, крематорії, повстання у Варшавському гетто... Але це було не те відчуття. Зовсім не те.

Я зрозумів, що вся інформація відійшла на другий план і не була головною, як у сотнях інших екскурсій, де мені вдалося побувати. Зведені пірамідально стіни з просвітом угорі, кінохроніка з гавкітливою промовою фюрера перед колонами, що крокують маршем, фото єврейських погромів, взуття людей, спалених у печах Освенциму, бруківка і частина трамвайної колії з Варшавського гетто... І якась особлива тиша, хоча безперервним потоком рухалися люди з усієї земної кулі. І слова гіда, що лягають прямо в серце. І разючий збіг із тим, що відбувається зараз в Україні, яка першою зустріла навалу нової фашистської орди.

І мільйони зірочок, що рухаються від однієї свічки нічним куполом неба і бездонним колодязем, кожна присвячена дитині, яку занастила Катастрофа. І зал імен із фотографіями жертв Голокосту, і круговий репозиторій, де на кожну з них є своя комірка із зібраними документами. І я подумав, що тут має бути місце для мого батька.

Я нарешті розумію, що відбувається в моїй душі. Я згадав це почуття: таке буває, коли слухаєш фуґи Баха. Розум каже: ці людські руки виконують на органі музику великого композитора. Але для душі це зовсім неважливо: вона виривається з якихось підземних склепінь і зливається з музикою. Вона злітає і падає, злітає і падає, переплавляє твоє серце і робить тебе геть іншим. Ти розчиняєшся у Всесвіті, у всій його нескінченності. Нічого сильнішого ти не відчував.

Але це ж почуття в Яд Вашем було набагато важче. Настільки, що ти відчуваєш, як ние і надривається твоя душа

від космічної тяжкості, покладеної на неї чиеюсь могутньою рукою. І це може бути тільки Його рука... **Господи, навіть ти допустив Катастрофу і що хотів цим сказати?**

І коли здавалося, що душа вже не витримає такого випробування і перетвориться на зморщену, неживу грудочку, ми виходимо на оглядовий майданчик. І бачимо сліпуче ізраїльське сонце на безкрайньому небі й Землю Обітовану, що йде за обрій, вкриту буйною зеленню.

Життя неможливо перемогти!

Випробування, що випали на долю України, зроблять її такою самою сильною та успішною, як Ізраїль.

P. S. Мені вдалося зв'язатися зі співробітниками Яд Вашем. Вислухавши історію мого батька, вони надіслали анкети для заповнення даних про нього, а через кілька місяців я отримав листа з Яд Вашем: «Ми дякуємо Вам за передання документації до Яд Вашем. Ця документація є важливим внеском у колекції Яд Вашем. Ми будемо раді отримати додаткові матеріали до архіву, якщо в майбутньому Ви будете зацікавлені їх передати. Документація проходить професійне оброблення в архіві Яд Вашем та комп'ютеризовану реєстрацію (реєстраційний номер такий-то). Подана документація зберігатиметься в архіві Яд Вашем».

Кажуть, що людська душа повертається на землю, поки про неї згадують. Немає сумніву, що Яд Вашем стоятиме завжди. Отже, і пам'ять про батька буде завжди. І це лише невелика частина боргу, яку ми маємо перед своїми батьками.

Евгений Фиалко

ИСТОРИЯ МОЕГО ОТЦА Украина — Израиль

Boeing 737 Международных авиалиний Украины 27 апреля 2022 г. приземлился в аэропорту «Бен-Гурион». На борту находилось более 200 репатриантов, среди которых 50 колбасочников. Еще месяц назад рейсы из Кишинева в Тель-Авив проходили каждый день. Теперь — раз в неделю. Очередной Великий Исход иссякал...

Смуглянки-стюардессы, тепло улыбаясь, прощались с пассажирами, двигавшимися медленным потоком: «До побачення! На все добре!». Когда еще теперь услышим живую украинскую речь?

В аэропорту прошли необходимые процедуры идентификации, и вот уже очаровательная израильтянка вручает каждому красную розу, небольшой подарок и приветствует: «С возвращением на родную землю!».

Затем — выдача первых документов, наличных, легкий перекус, и мы отправляемся в те города, которые выбирали себе заранее. За окном комфортабельного автобуса бурлящая жизнь Израиля, сумевшего добиться своего благополучия в не менее тяжелых условиях, чем Украина.

Наконец мы в гостинице. На глаза попадается объявление, приветствующее новых репатриантов. А ниже — **специальная просьба для прибывших из Украины**: спокойно относиться к воздушной тревоге, поскольку 27 и 28 апреля по всему Израилю будет звучать двухминутная сирена в связи с Днем Катастрофы и героизма. Он отмечается 27 Нисана, и в этом году выпал как раз на день нашего приезда.

Историю своего отца я знал, конечно, с детских лет. Правда, со слов матери. Батя о войне (а тем более о побеге из-под расстрела) не рассказывал никогда.

Осенью 1941 года он ушел на фронт. Под Святогорском наша армия попала в окружение. Пленных погнали в огромный лагерь под Лозовой в Харьковской области. Отдельный сектор в нем занимали арестованные евреи, гражданские лица. Отец увидел, как к ним относятся немцы, и понял, что будет, если узнают его национальность.

К счастью, военнопленных тогда охраняли не так строго, и ему удалось убежать. Он вернулся в Дружковку к жене и годовалой дочери, в дом тестя и его большой семьи.

Дружковка была уже под немцами (с 22 октября)¹²⁰. Правда, первые месяц-полтора люди спокойно ходили по городу, навещали родственников, собирали на окрестных полях оставшийся урожай.

А потом, холодным серым утром, пришли два полицаи и увели его. Арестованных со всего города сгоняли в здание ФЗУ (фабрично-заводского училища), в небольшой спортзал. Отец увидел своего дядю по материнской линии Григория (Герша) Перецмана с женой. Они стали убеждать его: «Ты знаешь, Борис, нас хотят отвезти в колхоз, в Константиновский район. Не вздумай бежать — сразу расстреляют!.. Хочешь, мы тебе облигации подарим?».

Но после Лозовой он понимал, что «колхоза» не будет. А вечером одна еврейка родила прямо здесь, в спортзале. И полицаи на глазах у всех кинули ребенка, как щенка, в парашу...

А мама в это время, собрав передачу, побежала к подруге Любе, и они пошли к ФЗУ. Хмурый охранник узелок взял и спросил: «Ты кто ему?» — «Жена». — «Жена... Иди быстрее отсюда, а то и тебя заберут!». Сердце двадцатилетней женщины колотилось, как у пойманной птицы, когда она в слезах бежала домой.

А у отца в ту ночь родился план побега. Утром он попросился у охранников в туалет, который находился во дворе училища. Те и слушать не хотели. Тогда он стал объяснять, что не может при всех справлять нужду, и каким-то образом

¹²⁰ 22 жовтня 1941 року німецькі війська зайшли до Дружківки. 26 жовтня армія вермахту окупувала місто. (Тут і далі — примітки Н. Дерев'яно.)

уговорил их. А, может, просто захотели устроить себе лиш-
ний перекур...

Они вышли на низкое крыльцо и остановились, а отец отправился в туалет — метрах в 10–15 отсюда. Через пять минут он вернулся.

Днем просьба повторилась. Полицаи особо не возража-
ли, и все прошло, как в первый раз. Так он вошел к ним в до-
верие.

Скорее всего, расправа над арестованными готовилась на утро, потому что к вечеру небольшой спортзал был за-
бит под завязку несчастными людьми. И когда стало тем-
неть, отец попросился в третий раз. Охранники вышли и остановились на крыльце. Они курили и о чем-то спори-
ли хриплыми голосами. А отец, зайдя в туалет, прильнул к широкой щели в дверях. Он видел, что полицаи так ув-
леклись, что даже не смотрят в его сторону. И понял: судь-
ба дает ему один-единственный шанс. Приоткрыв дверь, он тенью мелькнул за туалет и помчался к промышленной свалке, метрах в пятидесяти отсюда, куда свозили отходы два завода...

Гостиница наша стояла у большого озера, по которому, говорят, ходил Иисус Христос. Дальний берег растворялся в утренней дымке, и казалось, что ты стоишь под пальма-
ми у Средиземного моря, а по нему скользят рыбацкие лодки и небольшие прогулочные судна.

В гостинице находилось около сотни репатриантов, ко-
торые должны были в течение двух недель оформить необ-
ходимые документы. Но так как условия здесь были поистине райскими, некоторые задерживались на месяц и более.

Я же не мог оторваться от телевизора. Среди сорока ка-
налов нашлось три русскоязычных, и я с утра до вечера ловил новости из Украины. Российский первый канал уже не злил, а приводил в отчаяние ложью и подлостью. Я смотрел его тогда, когда заканчивались силы и хотелось увидеть «дно», чтобы оттолкнуться и плыть дальше. Канал с научно-популярными программами я включал, когда вну-

тренинга усталость высасывала весь мозг и превращала тебя в рыбу, лежащую на песке.

Зато третий стал бальзамом на душу. Это был израильский русскоязычный канал, который глубоко (и главное — объективно) освещал события в Украине. Единственным минусом было то, что его новостные программы начинались во второй половине дня, и приходилось с утра вылавливать хоть какую-то информацию с английских, американских, испанских или китайских каналов.

А израильское телевидение в те дни подробно освещало празднование Дня Катастрофы и героизма. Все, как у нас, как всегда и везде: встречи детей и молодежи с теми, кто пережил Холокост (как правило, сидящими уже в инвалидных колясках), возложение цветов, речи политиков с обязательной фразой «Чтобы подобное никогда не повторилось!».

Отец пробежал метров сто вдоль свалки и свернул в сторону реки прямо через совхозное поле. По проселочной дороге двигаться было очень опасно. Благо, небо затянулось низкими облаками и стал срываться мелкий снег. Наконец пахло речной сыростью, и впереди проступили очертания моста. Остановившись у прибрежной вербы, он несколько минут всматривался в окружающий пейзаж и вслушивался в тишину. Ему показалось, что где-то далеко, там, где он сидел два дня рядом со смертью, раздались резкие голоса. Стараясь не дышать, он шагнул на старые доски моста и понесся, не чуя ног.

Теперь предстояло пройти мимо поселка Донской, кишевшего полициями: по какой-то причине на службу к немцам чаще всего шли именно отсюда. Он решил обойти его сверху, по отрогам пустынного и дикого кряжа, поскольку на нижней дороге можно было с кем-нибудь столкнуться.

Дома чернели внизу. Доносился ленивый лай собак, да иногда в каком-нибудь окне вспыхивал огонек. Когда же на мгновение выглядывала бледная луна, над крышами проступали клубы белого дыма.

И вдруг, когда он обходил уже последнюю улицу, раздался выстрел, а затем автоматная очередь. Они донеслись с той части города, где он был полчаса назад. Собаки ответили отчаянным лаем. Видимо, началась облава. Отец упал на припорошенную снегом землю и замер. Прележав некоторое время и убедившись, что его никто не заметил, он поднялся и побежал дальше.

Наконец враждебный поселок остался за спиной и наступила полная темнота. Теперь путь лежал по бездорожью. Внизу тянулась грунтовая дорога, по которой возили белую глину из карьера на вокзал. Она отсвечивала в темноте размытой полосой и служила слабым ориентиром.

Главное — не пропустить посадку, вдоль которой начиналась проселочная дорога в село Старорайское. Там, на краю, жил Александр Прищенко, знакомый тестя, работавший с ним в кузнечном цехе. Один раз отец был у него с Василием Ивановичем, чтобы набрать золотистых груш, усыпавших в тот год половину сада. Он понимал, что здесь идеальное место, чтобы пересидеть несколько дней. А получится или нет, он, конечно, не знал. Уже подходя к первым домам, беглец едва не свалился в канаву. На шум ответил чей-то настороженный пес. Потом все стихло. Небольшое село из трех десятков домов то ли спало, то ли застыло от страха.

Выждав несколько минут, он пошел осторожнее и, наконец, оказался у нужной калитки. Она закрывалась на щеколду, которая легко отодвигалась сверху. Отец вошел во двор и постучал в окошко три раза. Видимо, хозяин не спал, потому что занавеска быстро поднялась и опустилась. Беглец шагнул к дверям, стараясь с ними слиться. Опять залаял пес, обнаруживший его еще у села. Два-три товарища неохотно ответили.

Звякнул засов, и дверь приоткрылась.

— Чего надо? — спросил напряженный голос.

— Я — Борис, зять Василия Ивановича Давыдова, — пересохшим горлом прошептал отец.

Дверь раскрылась шире и поглотила человека, бегущего от смерти.

Мы смогли уложиться с документами в двухнедельный срок, и просторный бусик помчал нас и еще три семьи на постоянное место жительства в Израиле, который становился все ближе и понятнее. Чем-то он напоминал успешный Советский Союз с его социальными гарантиями и относительным равенством, правда, на более высоком материальном уровне.

Высотные дома и целые города чудесным образом лепились к живописным склонам, по форме и сути похожие на ульи в пору жаркого сбора нектара. Рой машин и людей красноречиво дополнял это сходство. А вечерами все вокруг, куда только доставал взгляд, превращалось в море разноцветных огней, весело подмигивавших друг другу в ночной прохладе.

С любой точки открывался почти весь Израиль — молодой, энергичный, знающий свою дорогу. Откуда у него такая сила и уверенность?

Отец пробыл у Прищенко три дня. Его спрятали на «горище» (чердаке), в зимнем запасе сена. За это время хозяин переговорил с Василием Ивановичем и передал отцу, чтобы тот пришел к Николаевым, жившим в двух кварталах от тещи. У них проходили нелегальные баптистские собрания, когда молитвенные дома в Дружковке были запрещены.

Узнал отец и о том, что всех арестованных в ФЗУ наутро расстреляли возле заводской бани, а по городу устроили облаву на «сбежавшего еврея».

Ночью он пришел к Николаевым. У них в сарае стояла корова, а за перегородкой был небольшой схрон, закрытый лядой, которую специально засыпали кормовой свеклой.

Днем пришли жена и теща: принесли переодеться и поест. Его сердце ныло от счастья и... черной тоски. А когда Клава шепнула, что у них снова будет ребенок, он чуть не задохнулся от нахлынувших чувств...

Поздно вечером пришел тесть. Он спокойно и обстоятельно объяснил, почему нельзя оставаться в городе: у них восьмеро детей и плюс Клава с Людочкой; Николаевых пятеро. Не дай Бог, узнают — постреляют всех! Он рассказал,

в каких селах живут надежные люди, к кому можно обратиться. В основном, это были баптисты, уважавшие Василия Ивановича за его веру, рассудительность и бескорыстие.

Уже после войны, в 1950-е годы, он отдаст половину своего приусадебного участка под строительство молитвенного дома. На собрания сюда приходили столько людей, что не помещались внутри и стояли в коридоре, на крыльце и даже во дворе под развесистыми вишнями. А когда через десять лет он умер, похоронная процессия растянулась на километр...

Ночью отец попрощался с хозяевами, взял серую котомку и пошел туда, где каждую минуту его ожидала смерть лишь потому, что он родился евреем. Так началась его одиссея, длившаяся 645 дней и ночей, до самого освобождения Красной армией.

Сколько километров он прошел за неполные два года? «Я не мог оставаться на одном месте больше двух-трех дней», — как-то признался отец в конце жизни.

...Из детства я помню ноги мужиков, стоявших полукругом у нашего двора. Сыпалась на землю шелуха семечек и пепел папирос. Мужчины о чем-то говорили, но я не видел их лиц, потому что держался за отцовскую штанину, едва дотягиваясь до его колена. Я разглядывал только их ноги: кривые, крепкие, как будто вросшие в землю — ноги, прошедшие пол-Европы и вынесшие основную тяжесть небывалой войны.

А вечерами отец садился на кухне и наливал в широкий таз горячую воду из алюминиевого чайника с прикрученной проволокой ручкой. Он медленно, со вздохом погружал ноги в воду. Его ступни казались расплесканными заготовками из разогретого металла с вздувшимися жилами и нашлапками мозолей на покрученных пальцах. Если б эти ноги могли говорить, они бы, наверное, завывали от усталости.

Как я ни просил отца рассказать о войне, он молчал. После освобождения от немцев он успел еще повоевать на Ленинградском фронте, был ранен и вернулся домой в сентябре 1945 года.

Куда словоохотливей была мать. Именно от нее я узнал, как она сделала ему справку, что он якобы является сыном раскулаченного: сама написала, сама расписалась, а внизу наклеила вырезанную из какого-то документа печать. И немцы верили! Печать-то настоящая! В их сознании не укладывалось, что ее можно откуда-то вырезать и приклеить...

А наши полицаи оказались куда проворнее: несколько раз хватали отца и даже подводили к расстрельной яме. И только благодаря мольбам и просьбам местных жителей он оставался жив.

А бывало так, что отец не только прятался, а успевал попортняжить, обшить всю деревню, — и тогда мама с бабушкой, получив весточку, шли десятки километров с коляской, чтобы забрать заработанные им продукты...

Я вот подумал: если 645 разделить на 3 (примерно столько дней он мог находиться в одном месте), получится 215 — такое количество людей рисковало жизнью, спасая его. Но у каждого в семье было несколько человек. И получается, около тысячи людей, не задумываясь, шли на смерть. Они не считали это подвигом, не думали о том, что потом их, возможно, назовут Праведниками народов мира. Просто поступали так в силу своих нравственных убеждений.

И если бы у Бога были такие весы, то на одну чашу стал бы тот десяток людей, кто сдавал, арестовывал и хотел расстрелять моего отца, а на другую — тысяча простых безымянных героев, кто спасал его и вытягивал из лап палачей...

А однажды он заболел тифом и попал в больницу в большом селе Шахово. Провалился в жару и бреду несколько дней, пока высокая и статная санитарка Маруся не отозвала его и не сказала так, чтоб никто не слышал: «Ти йди кудись, бо коли хтось почує, що ти мариш уві сні, тебе розстріляють...».

И побрел он домой. Километров сорок... Там его не узнали: желтый, почерневший, заросший, с впалыми щеками и глухой.

Спрятали его в сарае, где стояла корова. Пролежал он несколько дней, а как только стал на ноги, надо было уже уходить. Даже Аллочку, родившуюся летом 1942 года, не смог увидеть...

Вывела бабушка Мавра его за поселок, к балке, сказала: «Хай тебе Бог береже!» — и прослезилась. И побрел он к се-реющему горизонту по глухой и враждебной степи. Каза-лось, весь мир, вся земля и небо ополчились против него. Никогда не было так одиноко!

В Израиле впервые в жизни появляется много свободного времени. Все бытовые вопросы, на которые в Украине ух-одит уйма сил и энергии, здесь давно решены. А изнуряющая жара заставляет большую часть дня находиться в доме с кондиционером. Ты невольно погружаешься во Всемирную сеть и, как стрелка компаса, тянешься к Украине. А когда новостная лента «протирается до дыр» и там уже ничего нового найти невозможно, начинаешь искать серьезную аналитику.

И вот попадается интервью Дмитрия Быкова, современ-ного российского писателя и публициста, недавно выехав-шего из России, который говорит: **«Героизм не имеет ника-кой другой цели, кроме спасения своей души и репутации нации... Героизм рассчитан на то, чтобы часть населения задалась вопросом: “Все ли рабы? Или есть еще не рабы?”»**. Кажется, будто он специально подслушал то, о чем мы го-ворили, и проследил всю историю моего отца: «колхоз», «об-лигации», побег и 645 дней (а точнее — 15 480 часов) борьбы за жизнь, висящую на волоске...

Действительно, День Катастрофы. Действительно, День Героизма.

Отец оказался долгожителем. Бог отмерил ему 90 лет и 9 месяцев. Работал он на заводе до 75 лет, потому что пен-сия была маленькой, а жили мы бедно: после войны роди-лось еще трое детей. Работал, пока не попал на операцион-ный стол. В 1990-е годы ему дали статус инвалида войны и подняли пенсию до 120 гривен.

А потом из еврейского общества подсказали, что можно получить разовую выплату Швейцарского фонда¹²¹, если доказать, что пострадал от немцев в годы оккупации. Конечно, никаких документов у него не было и быть не могло. Оставался единственный путь, обозначенный в условиях Швейцарского фонда, — судебное решение. И отец обратился в суд.

На слушания пришли еще живые свидетели тех событий, а кто не мог, дали письменные подтверждения. Так, через 55 лет, он официально стал жертвой Холокоста. Швейцарский фонд выплатил ему 400 долларов, а через год еще 600. Часть из них отец потратил на благодарности тем, кто спасал его в годы войны, а остальное отдал детям и внукам.

А потом пошел разговор о том, что правительство Германии собирается производить ежемесячные выплаты жертвам Холокоста. Нужно лишь передать документы в еврейское общество в Украине, участвовавшее в этом проекте. Отец отправил все, что было. Через год пришел ответ, что нужны еще какие-то справки. Отправил. Потом потребовали какое-то подтверждение... Отец возмутился: «Они, наверное, хотят, чтоб я им предоставил справки от тех немцев, от которых прятался!». Но, что смогли найти, — отправили. Через год звонят: хотят еще что-то уточнить... Я отвечаю: «Он умер». — «А-а... Ну, тогда до свидания».

Кстати, старшие дочери Людмила (родилась в 1940 году) и Алла (1942 года рождения) вскоре получили такой статус, а вместе с ним и обеспеченную старость. Так отец побеспокоился о своих детях даже после смерти.

А я до последнего дня не понимал его. Он лежал в своей комнате совсем слабый и не мог даже самостоятельно

¹²¹ У лютому 1997 р. у Швейцарії, чії банки під час і після Другої світової війни переховували активи націонал-соціалістів, було створено фонд для допомоги нужденним жертвам Голокосту (Swiss Fund for Needy Victims of the Holocaust/Shoa). Упродовж 1998–2000 рр. за сприяння Українського національного фонду «Взаєморозуміння та примирення» та Єврейського фонду України Швейцарський фонд передавав одноразову фінансову допомогу 18 534 жертвам Голокосту та нацизму в Україні, серед яких 5343 були євреями. У 2002 р. діяльність Швейцарського фонду було припинено.

побриться. И когда я снимал электробритвой щетину на отцовских щеках, то невольно заглянул в его глаза: голубые, необыкновенно молодые и глубокие... Это не были глаза умирающего человека.

Отдежуривав всю ночь, я под утро задремал в соседней комнате. И мне приснилось, будто я стою в коридорчике, который соединяет эти две комнаты и ведет к входной двери, и вижу: отец... медленно вылетает из своей комнаты к выходу! Он намного моложе своих лет: крепкий, сильный, на нем просторная светлая толстовка, и он улыбается мне — на прощание...

— Папа! — прошу я. — Не надо! Ну не надо! — и глажу его по плечу.

Отцу, видимо, неловко. Он застыл в воздухе и опустил глаза. Он всем видом показывает, что ему надо улетать, но не хочет огорчать меня...

— Не надо! — снова прошу я и с необыкновенной нежностью глажу его по плечу... И просыпаюсь от стука двери: это сестры пришли меня сменить.

Я поехал домой искупаться и немного отдохнуть, чтобы потом снова заступить на дежурство. Целый день этот сон не выходил у меня из головы: житейские будни лепили отца намного проще и приземленнее. Он, конечно, дорог был и таким, но чтобы **до такой степени не замечать главного... Когда я так ошибся? И почему это понял только сейчас?**

А вечером позвонила сестра и сказала: «Папа умер...».

Если ты не стоял у Стены Плача, значит, не был в Израиле. Уже через пару недель появилась возможность поехать туда с экскурсией, и мы, конечно, ею воспользовались.

Кафешки, сувенирные лавочки, сотни разноязыких туристов... И вот мы на огромной площади, залитой ослепительным солнцем. Эта стена так знакома по фотографиям и картинам, что кажется, что ты был здесь уже много раз. Она будто сама излучает свет и своей несокрушимостью и величием говорит: «Так было, так есть и так будет всегда!».

Я протиснулся между странниками, пришедшими к ней со всего света, и хасидами, сидящими перед сиддурами и монотонно раскачивающимися в такт молитвам. Я с трудом нашел метр свободного пространства, и мои ладони, наконец, коснулись огромных белых камней. Они были очень гладкими и приятными наощупь — то ли от тысячелетнего солнца, ветра и дождей, то ли от миллионов рук, прикасавшихся к ним с надеждой и любовью.

Говорят, Бог присутствует у Стены Плача всегда и всегда услышит тебя, не обязательно даже писать ему записку или учить молитву. Я попросил его, конечно, об истекающей кровью Украине... И о нас, попавших на родину далеких предков моего отца.

А наш гид за время экскурсии не только выдал массу интересной информации об Израиле, но еще и оказался причастным к археологическим раскопкам. Своими рассказами он оживлял груды огромных камней в бывшем городе Давида, связывал в единую цепь ничего не говорящие нам отдельные строения, а потом повел подземным ходом к святой святым — фундаменту Стены Плача. Мы долго и мучительно пробирались по узкому, скользкому, низкому и местами очень темному туннелю, служившему три тысячи лет назад городской канализацией, пока, наконец, не оказались у этого места.

Здесь, на глубине нескольких метров, начиналась когда-то Стена Плача. Камни были такими же наощупь, как и те наверху, но подземный полумрак делал их строгими, молчаливыми и прохладными. Верхние ряды со временем разрушались и достраивались, а нижние лежали незыблемыми с самого начала. Они хранили в себе всю историю народа Израиля. Народа, пережившего не одну катастрофу, но сумевшего вернуться и отвоевать свою землю.

Отец редко высказывался о том, что происходило в стране. Но одну его фразу я запомнил: «Ты думаешь, если бы сейчас началась война, у нас было бы меньше предателей?». Я тогда не придавал особого значения этим словам.

Отец умер в январе 2002 года. А уже через два месяца в его родном городе донецкая мафия устроила бандитские выборы в Верховную Раду и местные советы. Понаехавшие из Донецка боевики громили избирательные участки и вкидывали пачки заполненных бюллетеней: нужно было провести в областной совет налогового генерала. Все остальные кандидаты были тоже согласованы с тогдашним губернатором Януковичем. Менты, получив свои 30 серебряников, закрывали глаза. Прокуроры и судьи молчали. А члены избирательных комиссий при голосовании опускали глаза и поднимали руки. «Меня же выгонят с работы, а ведь нужно кормить свою семью...», — признавались они наедине.

Киев тоже молчал: его рот был занят пережевыванием бандитских денег.

Кстати, никто из «избранников» тех «выборов» не отказался от своего мандата и был в нужной обойме все 20 лет. Они стали «штатными предателями», «предателями по вызову» и в 2014 году, не колеблясь, предали Украину.

К чему все идет, мне было понятно сразу. Наверное, отцовские гены распознавали эту заразу еще на клеточном уровне. Я все-таки дотянул до последнего и выехал из города 10 мая 2014 года, за день до «референдума». А когда 5 июля освободили северную часть Донецкой области, на столе у Гиркина нашли расстрельный список из десяти фамилий, где под четвертым номером значилась моя. Составлялся он местными «доброжелателями»¹²². Тот же «почерк», что и в 1941-м. Правда, тогда уничтожали евреев и коммунистов, а сейчас — проукраинских активистов и независимых журналистов.

¹²² У квітні 2014 р. російські військові захопили міста північного регіону Донеччини: Слов'янськ, Краматорськ, Дружківку та Костянтинівку. У Слов'янську був свого роду центр окупаційної військової адміністрації. Тут, у будівлі СБУ, де було знайдено згадані документи, бойовики на чолі з Ігорем Гіркіним допитували й катували цивільних громадян, а також проводили незаконні військові трибунали, за результатами яких здійснювали смертні вироки (задокументовано три протоколи страт українців у Слов'янську). 5 липня 2014 р. українські військові звільнили Слов'янськ, тоді ж російські окупаційні війська покинули Дружківку.

– Украины здесь никогда не было! — орали на митингах засланные казачки. Хотя известно, что наш город основали запорожские казаки и здесь всегда жило большинство украинцев.

Где же «строгие и молчаливые» камни украинской истории? На какой глубине? Мы только начали расчищать наносные слои, а сюда уже тащат мусор соседи и доморощенные предатели.

Интересно, что Иерусалим (как и весь Израиль) около 40 раз переходил из рук в руки. Он пережил нашествия почти всех главных империй мира, и каждая из них оставляла свой след.

А потом, будучи рассеянными по земному шару, евреи через многие столетия возвращались на родную землю и приносили с собою новоприобретенные черты от совместного проживания с другими народами. Вряд ли какое-нибудь другое государство может сравниться в этом плане с Израилем.

Но при всей пестроте и многообразии он выгодно **отличается единством в главном вопросе своего существования**. Это зрелый мужчина, определившийся со всеми жизненными приоритетами.

Украина, тоже оказавшаяся на одном из самых кровавых перекрестков истории, напоминает подростка, который только-только дозрел до совершеннолетия. Однако у любого человека есть свой момент истины, момент кристаллизации, когда наивный и романтичный юноша становится мужчиной. И это не зависит от количества прожитых лет: кто-то таким становится в 16, а кто-то — в 40.

Так же и с народами. Вот любопытное сравнение Украины и Израиля исследователя иудаизма Пинхаса Полонского в одной из его последних лекций «Война в Украине и современные проблемы иудаизма»: «Победой Украины будет построение успешного государства. Изгнание войск — это только начало. **Я очень надеюсь, что энергии, которой Украина запасается в этой войне, хватит на построение**

успешного государства. Для сравнения, к большому сожалению, должен признать, что современный Израиль не был бы построен, если б не Катастрофа. Катастрофа дала еврейскому народу такие огромные силы, которые привели к созданию государства».

История отца долгое время была нашим внутрисемейным преданием, пока ему не понадобилось формализовать статус жертвы Холокоста. Даже само это слово тогда только входило в широкий обиход. Люди продолжали жить в парадигме распавшегося Союза, где антисемитизм встречался в тысячу раз чаще, чем сострадание к невинным жертвам. «Мало вас Гитлер пострелял!» — такую фразу я слышал с детства.

Через месяц после освобождения, в середине октября 1943 года, в Дружковке провели траурный митинг и перезахоронение жителей города, расстрелянных во время оккупации. Их останки в пяти больших гробах опустили в братскую могилу возле дворца культуры машзавода. По данным акта Чрезвычайной государственной комиссии, всего фашисты уничтожили 135 еврейских семей и 900 других мирных жителей. Возникает первый вопрос: **могло ли такое количество останков поместиться в пяти гробах?**

Расстрелы, в основном, производились за заводской баней. Трупы засыпались землей и шлаком. На вскрытие пригласили родственников погибших и кинохронику. Некоторые узнали своих близких по одежде и смогли их забрать. Но подавляющее большинство остались неопознанными. Евреев в тот момент в городе не было вообще (если, конечно, не считать моего отца), поэтому даже останки 135 еврейских семей никак не могли поместиться в пяти гробах¹²³. Отсюда следует второй вопрос: **не производилось ли**

¹²³ Надзвичайна комісія працювала в Дружківці ще під час війни й не могла вповні оцінити наслідки злочинів нацистів, часто перебільшуючи або, навпаки применшуючи кількість жертв. Точно невідомо, скільки євреїв убила нацистська окупаційна влада у Дружківці. Знаємо лише, що до окупації в місті мешкали 433 євреї, а станом на лютий 1942 р., після перших масових розстрілів, — 148 євреїв.

вскрытие только для кинохроники, а когда гости уехали, захоронение засыпали и больше не трогали? В 1990-х годах здесь вообще перекрыли проход, и это место превратилось в дебри.

Непонятная история и с братской могилой. Через какое-то время она исчезла. Ее сровняли с землей. Сейчас на том месте газон и асфальтовая дорожка. Было ли перезахоронение? Никто не знает. По крайней мере, нет ни одного места, куда могли бы прийти родственники погибших и положить цветы. Говорят, что первый секретарь горкома в 1960-е годы сказал: «Лежат — ну, и пусть себе лежат, никого не трогают...». Такая же позиция была у всех руководителей города, к кому приходилось обращаться. Не подействовали и публикации в городских и областных газетах, тут уж точно ничего не меняется.

Конечно, за эти годы поставили в городе и мемориальный танк, и пушку, и самолет, зажгли «Вечный огонь» и установили скульптуру Родины-матери, а вот про жертвы среди мирных жителей вспоминали мимоходом. А их в десятки раз больше. Явный перекося в общественном сознании. **Но если люди не понимают, что при любом военном конфликте самой легкой добычей становятся именно мирные жители, войны будут вспыхивать бесконечно.** Нынешняя история Донбасса, когда на плечах одуроченных людей пришли боевики из соседней страны, яркое тому подтверждение.

...А история моего отца получила неожиданное продолжение. Два года назад меня пригласили выступить на митинге, посвященном Международному дню памяти жертв Холокоста. Он проходил у мемориала возле так называемой Еврейской балки, где лежат останки 3 тысяч расстрелянных евреев и 2 тысяч людей других национальностей из Константиновки и Алексеево-Дружковки.

Я рассказал о своем отце и в конце сказал, что фашизм принято сравнивать с чумой, бактерии которой хранятся в земле сотни лет. Но фашизм страшнее чумы, потому что въедается в души людей, если их поражает беспомощность.

И в 2014 году мы увидели снова, что человека можно убить за украинский флаг, за украинский герб, за украинское слово. Фашизм — тупиковая ветвь человечества, которая ведет к его закату.

Мое выступление разместили на сайте городского совета, но убрали концовку... Очень показательные «ножницы»! А вскоре мне позвонила заслуженная учительница Украины Нина Макарова и сказала, что, к стыду, в Дружковке нет ни одного места, где можно почтить память жертв Холокоста. В Еврейской балке дружковчане не лежат.

А ведь действительно, сотни невинно убиенных по-прежнему, через 75 лет после окончания войны, лежат где-то неопознанные, непомянутые, неудостоенные человеческой памяти... И молча вопрошают к нам: «За что?!».

Мы начали действовать. Как нельзя кстати Дружковку включили в международный проект «Мережа пам'яті». Меньше чем за год нам удалось открыть на стене бывшего ФЗУ мемориальную доску и начать закладку сквера памяти. Мы уже строили планы по созданию мемориального комплекса и надеялись весной вместе со специалистами из «Мережі пам'яті» провести неинвазивное исследование мест бывшей братской могилы и шлаковых отвалов.

Но больше всего меня поразила реакция людей на наши инициативы: они будто просыпались и сбрасывали флер «победобесия». Память о невинных жертвах войны растапливала карстовый лед в их душах, делала человечнее. Все задуманное осуществлялось неожиданно легко и успешно. Даже депутаты городского совета от всех партий, непримиримые оппоненты по большинству вопросов, приобрели за собственные деньги саженцы деревьев и провели совместную акцию посадки. Так же поступили и работники машзавода.

Возникло чувство, что в 2022 году мемориальный комплекс (сквер с аллеями, памятным знаком и огромным муралом) появится в самом центре города, и с наших душ упадет камень... Но 24 февраля в 5:30 утра за окном что-то неестественно вспыхнуло, а следом раздался грохот, которого Дружковка не слышала с 1943 года...

Я понял, что война все-таки будет, за несколько недель до ее начала. Мне снова приснился отец. Правда, в этот раз совсем не похожий на себя: строгий, даже злой, с ледяными глазами. Я только сердцем понимал, что это мой отец, но не узнавал его. Он шел мимо, и я позвал его: «Папа! Папа!». Отец что-то недовольно пробормотал и только скользнул по мне колючим взглядом. Он выглядел очень расстроенным. Тогда я посмотрел, откуда он вышел, и все стало на свои места. Я увидел размытые очертания двери и понял, что за такой дверью может находиться только Он. Отец приходил к Нему узнать, будет ли война, и, возможно, просил о своих детях.

Тревога и отчаяние, от которых колотилось мое сердце, и были ответом на главный вопрос, мучивший, конечно, не только меня: будет ли война? Будет...

Естественно, я никому об этом не сказал, но стал думать, как спасти своих близких и вывезти их в безопасное место. И странное дело, 24 февраля, уже через час после падения ракеты, откуда ни возьмись, появилась попутная машина, и мы сумели за день добраться туда, куда хотели.

А через некоторое время тяжело заболела жена, и самой подходящей страной, где можно было поправить здоровье, оказался Израиль. Все процедурные вопросы прошли, на удивление, легко – и мы оказались на Земле Обетованной. Как будто кто-то свыше оберегал и все время помогал нам.

Как-то совершенно незаметно прошел на наших глазах очередной арабо-израильский конфликт, во время которого по территории Израиля было выпущено более 800 ракет. Противоракетная оборона (так называемый «Железный купол») сбива 96 процентов, остальные упали, не причинив особого вреда. Страна жила обычной жизнью. По рассказам местных жителей, за все годы лишь однажды ракета падала в их городе, и тогда погибла одна женщина. Тем не менее, здесь через каждые 100 метров построены бомбоубежища, готовые в любой момент принять всех желающих. Мало того, специальные укрытия оборудованы в каждой квартире и каждом частном доме.

А в Украине рашисты не оставили ни одного безопасного места. В моем родном городе тоже стали падать ракеты. И каждая убивала какую-то часть меня.

Первые две взорвались возле вокзала, в ста метрах от дома, в котором мы прожили 15 лет. Эти ракеты попали в самые заповедные уголки моей памяти, где хранятся детство и юность. Я бегал по этой, еще не закатанной в асфальт, улице тысячи раз. А за железной дорогой жили мои друзья. Мы ходили вместе на речку или в старый парк, играли в футбол, начинали курить и интересоваться девочками.

А следующая ракета, видимо, в «благодарность деду за победу», упала в тридцати метрах от «Вечного огня». Я каждый год приходил сюда с отцом, когда еще он мог ходить. Он шел в огромной колонне фронтовиков, под ни с чем не сравнимое бряцание боевых наград. Эта ракета ударила мне в самое сердце, потому что в нем живет благодарность тем, кто защитил нашу жизнь.

А одна из последних разорвалась рядом с бывшей братской могилой возле дворца культуры машиностроителя, где, скорее всего, до сих пор лежат останки расстрелянных мирных жителей. Русофашисты держат их и сейчас на прицеле, потому что милосердие и человеколюбие к невинным жертвам для них непонятны, а значит подозрительны и подлежат уничтожению.

Это, действительно, конец цивилизации, пир сатаны.

Конечно, желание побывать в Музее Катастрофы и героизма «Яд Вашем» возникло у меня давно, задолго до того, как мы приехали в Израиль. И вот, наконец, оно исполнилось.

Сюда приходит свыше одного миллиона человек в год. И каждый, наверное, как и я, ожидает увидеть нечто непостижимо трагическое, не укладывающееся в человеческом сознании.

Мы двигались по лабиринтам мемориального комплекса, и я заметил, что мой рассудок схватывает знакомые факты: зарождение нацизма, приход к власти Гитлера, «окон-

чательное решение еврейского вопроса», концлагеря, крематории, восстание в Варшавском гетто... Но это было не то ощущение. Совсем не то.

Я понял, что вся информация отодвинулась на задний план и не была главной, как в сотнях других экскурсий, где мне удалось побывать. Сдвинутые пирамидально стены с просветом вверху, кинохроника с лающей речью фюрера перед марширующими колоннами, фото еврейских погромов, обувь людей, сожженных в печах Освенцима, брусчатка и часть трамвайной колеи из Варшавского гетто... И какая-то особенная тишина, хотя по залам непрерывным потоком двигались люди со всего земного шара. И слова гида, ложающиеся прямо в сердце. И поразительное совпадение с тем, что происходит сейчас в Украине, первой встретившей насшествие новой фашистской орды.

И миллионы звездочек, двигающиеся от одной свечи по ночному куполу неба и бездонному колодезю, каждая посвящена загубленному Катастрофой ребенку. И зал имен с фотографиями жертв Холокоста, и круговой репозиторий, где на каждую из них есть своя ячейка с собранными документами. И я подумал, что здесь должно быть место и для моего отца.

Я, наконец, понимаю, что происходит в моей душе. Я вспомнил это чувство: так бывает, когда слушаешь фуги Баха. Разум говорит: это человеческие руки исполняют на органе музыку великого композитора. Но для души это совершенно не важно: она вырывается из каких-то подземных сводов и сливается с музыкой. Она взлетает и падает, взлетает и падает, переплавляет твоё сердце и делает тебя совсем другим. Ты растворяешься во Вселенной, во всей её бесконечности. Ничего сильнее ты не испытывал.

Но это же чувство в Яд Вашем было намного тяжелее. Настолько, что ты ощущаешь, как ноет и надрывается твоя душа от космической тяжести, положенной на неё чьей-то могучей рукой. И это может быть только Его рука... **Господи, зачем ты допустил Катастрофу и что хотел этим сказать?..**

И когда казалось, что душа уже не выдержит такого испытания и превратится в сморщенный, безжизненный комочек, мы выходим на смотровую площадку. И видим ослепительное израильское солнце на бескрайнем небе и уходящую за горизонт Землю Обетованную, покрытую буйной зеленью...

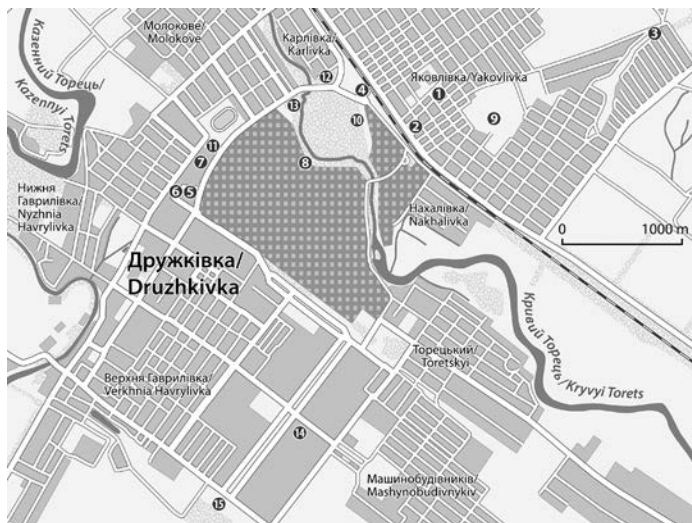
Жизнь невозможно победить!

Испытания, выпавшие на долю Украины, сделают ее такой же сильной и успешной, как Израиль.

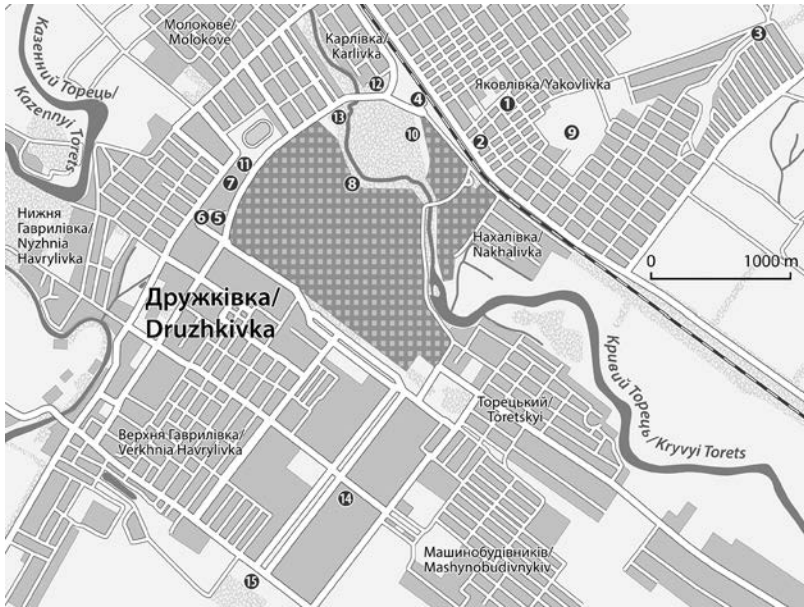
Р. С. Мне удалось связаться с сотрудниками Яд Вашем. Выслушав историю моего отца, они выслали анкеты для заполнения данных о нем, а через несколько месяцев я получил письмо из Яд Вашем: «Мы благодарим Вас за передачу документации в Яд Вашем. Эта документация является важным вкладом в коллекции Яд Вашем. Мы будем рады получить дополнительные материалы в архив, если в будущем Вы будете заинтересованы их передать. Документация проходит профессиональную обработку в архиве Яд Вашем и компьютеризированную регистрацию (регистрационный номер такой-то). Предоставленная Вами документация будет храниться в архиве Яд Вашем».

Говорят, человеческая душа возвращается на землю, пока о ней вспоминают. Нет сомнения, что Яд Вашем будет стоять всегда. А значит, и память об отце будет всегда. И это только маленькая часть долга, которую мы несем перед своими родителями.

ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS

Сучасна мапа Дружківки: 1 — Колишній базар у районі Яковлівка, історичному місці поселення євреїв Дружківки. 2 — Імовірне місце синагоги. 3 — Залишки єврейського цвинтаря. 4 — Залізнична станція «Дружківка». 5 — Дружківська міська рада, під час німецької окупації тут розміщувалася німецька комендатура. 6 — Музей спротиву українського Донбасу окупаційним режимам «Дружківська катівня». 7 — Будівля колишнього фабрично-заводського училища, де євреїв і радянських активістів утримували під арештом у спортзалі. Нині тут професійно-технічне училище, на будівлі 2021 р. встановлено пам'ятну дошку, поруч заплановано спорудити сквер пам'яті. 8 — Імовірне місце розстрілів на шлаковому звалищі на території промислової зони. 9 — Глиняний кар'єр, місце розстрілів цивільного населення і вбивства єврейського лікаря Брайловського і його двох доньок. У 2023 р. вулицю Карла Лібкнехта, на якій жила родина лікаря, перейменовано на вулицю Брайловських. 10 — Парк «Юність» (колишній парк імені Василя Блюхера), імовірне місце розстрілів і поховання євреїв та інших цивільних мешканців. 11 — Площа біля Будинку культури «Етюд» (колишній клуб машинобудівного заводу) — перше місце перепоховання останків убитих на шлаковому звалищі у 1943 р. 12 — Братська могила біля «Вічного вогню» — ймовірне місце перепоховання останків жертв із площі біля Будинку культури. 13 — Радянський пам'ятник жертвам німецької окупаційної влади. 14 — Дружківській краєзнавчий музей у бібліотеці ім. Лесі Українки. 15 — «Курган Слави».

Present-day map of Druzhkivka: 1 – Former market in the Yakovlivka neighbourhood, a historical location where the Jews of Druzhkivka settled. 2 – Possible site of a synagogue. 3 – Remnants of a Jewish cemetery. 4 – Druzhkivka railway station. 5 – Druzhkivka City Council building; during the German occupation it housed the German commandant’s office. 6 – Druzhkivka Torture Chamber Museum of the Ukrainian Donbas Resistance to Occupation Regimes. 7 – The building of the former factory school, where Jews and Soviet activists were detained in the sports hall. In 2021, a memorial plaque was put up on the building, which is now a vocational school, and there are plans to open a public memorial garden nearby. 8 – Probable location of shootings at a slag dump in an industrial zone. 9 – Clay pit where members of the civilian population were executed; the Jewish doctor Brailovskiy and his two daughters were murdered here. In 2023, Karl Liebknecht Street, where the doctor’s family resided, was renamed Brailovskiy Street. 10 – Yunist Park (formerly: Vasyl Bliucher Park), a possible place of execution and burial of Jews and other civilians. 11 – A square near the Etude Community Centre (the former club of the Machine-Building Plant) – this is first place where the remains of those killed at the slag dump in 1943 were reburied. 12 – A mass grave near the memorial with the Eternal Flame – this is possibly where the remains of victims initially reburied in the square near the community centre were buried again. 13 – Soviet monument to the victims of German occupation authorities. 14 – Druzhkivka Museum of Local Ethnography in Lesia Ukraiinka Library. 15 – The Mound of Glory.

Софія та Мойсей Фіалки з дітьми, м. Дружківка, орієнтовно 1924 або 1925 р. Мойсей і Софія (у дівочтві Перецман) переїхали до Дружківки із міста Великий Токмак Таврійської губернії (сьогодні це місто Токмак Запорізької області) у 1911 р. Сім'я жила в районі Яковлівки. Мойсей став відомим у місті та сусідніх колоніях кравцем. Цій професії навчав і найстаршого сина, Бориса. Мойсей помер у 1925 р. На фото зліва направо: Авраам, 1915 р. н.; Софія, 1885 р. н.; Адель, 1923 р. н.; Матвій, 1917 р. н.; Мойсей, 1885 р. н.; Борис, 1911 р. н.

Sofia and Moses Fialko with their children, Druzhkivka, around 1924–1925. Moses and Sofia (née Peretsman) moved to Druzhkivka from the town of Velykyi Tokmak, Taurida Governorate (now Tokmak, Zaporizhzhia region) in 1911. The family lived in the Yakovlivka area. Moses became a well-known tailor in the town and in the neighbouring communities. He also taught this trade to his eldest son, Borys. Moses died in 1925. Pictured from left to right: Abraham, born in 1915; Sofia, born in 1885; Adele, born in 1923; Matthew, born in 1917; Moses, born in 1885; Borys, born in 1911.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Борис Фіалко, м. Дружківка, 1930-ті. Борис Фіалко народився у Дружківці у 1911 р. У міжвоєнний час працював на заводі й на будівництві Дніпрогесу, очолював Костянтинівський будинок піонерів. Під час Другої світової війни був мобілізований. Восени 1941 р. потрапив до німецького полону під Лозовою, звідки втік. Уцілів у часи Голокосту в Дружківці.

Borys Fialko, Druzhkivka, 1930s. Borys Fialko was born in Druzhkivka in 1911. In the interwar period, he was involved in the construction of the Dnipro hydroelectric power station and thereafter worked there, and he headed the Soviet Pioneers club in Konstantynivka. During World War II, he was conscripted. In autumn 1941, he was taken prisoner by the Germans near Lozova, but escaped. He survived the Holocaust in Druzhkivka.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Весільне фото Бориса та Клавдії Фіалків, м. Дружківка, грудень 1939 р. Клавдія народилась 1921 р. у с. Миколаївка Барвінківського району Харківської області, у сім'ї Давидових, українки і росіянина. З родиною переїхала до Дружківки в 1928 р.

Wedding photo of Borys and Claudia Fialko, Druzhkivka, December 1939. Claudia Fialko (née Davydov) was born in 1921 in the village of Mykolaivka, Barvinkove district, Kharkiv region. Her mother was Ukrainian and her father Russian. She moved to Druzhkivka with her family in 1928.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Клавдія Фіалко із доньками Людмилою та Аллою, м. Дружківка, імовірно після окупації. Під час німецької окупації Клавдія залишалась у Дружківці з доньками. Старша донька Людмила народилась у 1940 р., молодша донька Алла – у 1942 р. Обидві в 1990-х отримали статус жертв Голокосту.

Claudia Fialko with her daughters Liudmyla and Alla, Druzhkivka, presumably after the occupation. During the German occupation, Claudia and her daughters remained in Druzhkivka. Her eldest daughter Liudmyla was born in 1940, and her second daughter, Alla, in 1942. Both received the status of Holocaust victims in the 1990s.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Євген Фіалко із батьком Борисом, м. Дружківка, кінець 1950-х.

Yevhen Fialko with his father Borys, Druzhkivka, late 1950s.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Родинне застілля Фіалків і Давидових, м. Дружківка, кінець 1950-х років. У 1946–1963 рр. сім'я Бориса та Клавдії Фіалків мешкала в районі Гаврилівки. На фото другі зліва: батько Борис із сином Євгеном.

The Fialkos and Davydovs at a family gathering, Druzhkivka, late 1950s. From 1946 to 1963, the family of Borys and Claudia Fialko lived in the Havrylivka area. Second on the left: Borys with his son Yevhen.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Груповий портрет родини Фіалків, м. Дружківка, 1950-ті.
Fialko family portrait, Druzhkivka, 1950s.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Подружжя Бориса та Клавдії Фіалків із дітьми, м. Дружківка, 1962 р. На фото зліва направо: Алла, 1942 р. н.; Борис; Олег, 1946 р. н.; Лариса, 1957 р. н.; Євген, 1952 р. н.; Клавдія; Людмила, 1940 р. н.

Borys and Claudia Fialko with their children, Druzhkivka, 1962. From left to right: Alla, born in 1942; Borys; Oleh, born in 1946; Larysa, born in 1957; Yevhen, born in 1952; Claudia; Liudmyla, born in 1940.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Родинний портрет у день весілля Людмили Фіалко, м. Дружківка, 1963 р.

Family portrait on Liudmyla Fialko's wedding day, Druzhkivka, 1963.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Родина Фіалків, м. Дружківка, середина 1970-х.

The Fialko family, Druzhkivka, mid-1970s.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Весільне фото Євгена і Тетяни Фіалків, м. Донецьк, 1975 р.
Wedding photo of Yevhen and Tetiana Fialko, Donetsk, 1975.

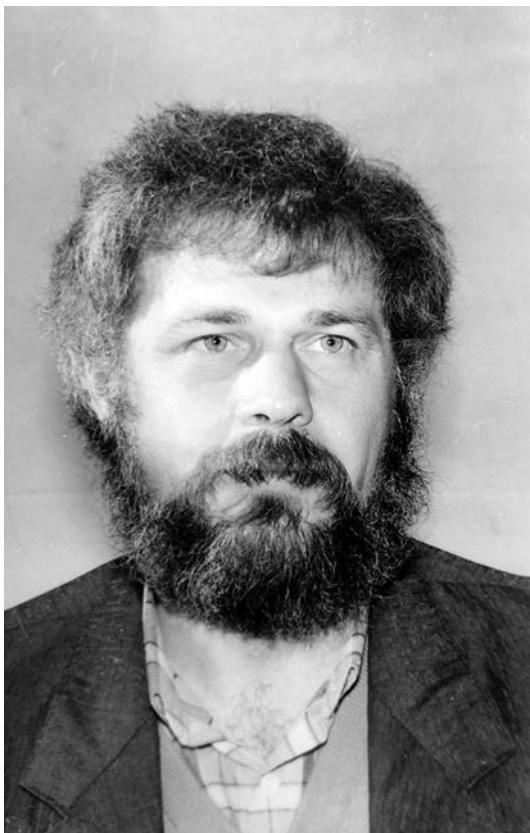
© Приватний архів Євгена Фіалка

Євген Фіалко в радянській армії, Саратовська область, 1976–1977 рр.

Yevhen Fialko in the Soviet Army, Saratov region, 1976–1977.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Портрет Євгена Фіалка, кінець 1990-х.

Portrait of Yevhen Fialko, late 1990s.

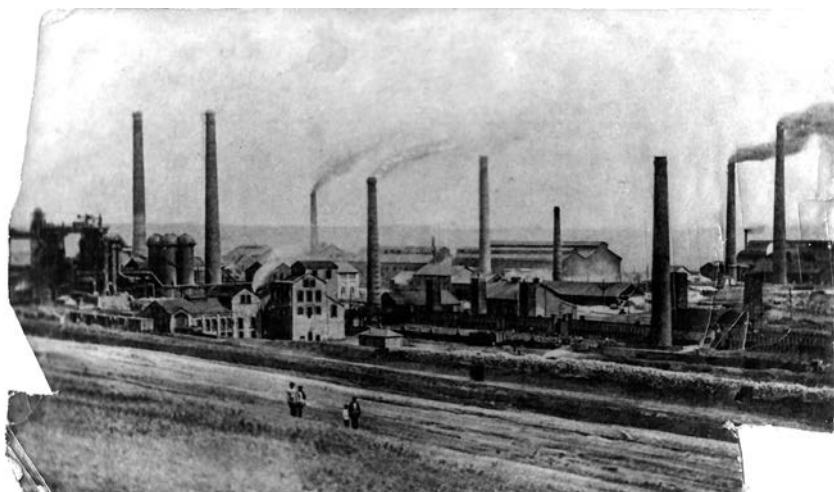
© Приватний архів Євгена Фіалка

Родина Фіалків у день поховання матері Клавдії, м. Дружківка, березень 1996 р.

The Fialko family on the day of Claudia's mother's funeral, Druzhkivka, March 1996.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Донецький металургійний завод (сьогодні Дружківський машинобудівний завод), орієнтовно початок XX ст.

Donets Metallurgical Plant (today: Druzhkivka Machine-Building Plant) around the beginning of the 20th century.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Залізнична станція Дружківка, орієнтовно період Першої світової війни.

Druzhkivka railway station around the time of World War I.

© public domain

Краєвид на площу яковлівського базару та пам'ятний знак на місці масового поховання радянських солдатів із вікна школи № 2 у Дружківці, орієнтовно 1950-ті роки. У 1959 р. могили радянських солдатів перенесли до сучасного меморіалу з «Вічним вогнем» у сквері Перемоги.

View from the window of School No. 2 in Druzhkivka of Yakovlivka market square and the memorial at the site of the mass grave of Soviet soldiers, around the 1950s. In 1959, the graves of Soviet soldiers were moved to what is today the memorial with the Eternal Flame in Victory Square.

© Приватний архів Євгена Фіалка

Зіновій Лінов народився в Чернігові 17 березня 1899 р. в єврейській сім'ї Якова Лінова та Любові Воробйової. Згодом Зіновій переїхав до Дружківки, де працював учителем історії у середній школі. У часи Другої світової війни був мобілізований і служив як старший лейтенант. Помер 9 червня 1943 р. в Пермській лікарні від поранень. Його донька Кіра пережила війну в евакуації і повернулась після війни до Дружківки.

Zinovii Linov was born in Chernihiv on 17 March 1899 into a Jewish family; his parents were Yakiv Linov and Liubov Vorobiova. Zinovii later moved to Druzhkivka, where he worked as a history teacher at the secondary school. During World War II, he was conscripted and served as Senior Lieutenant. He died from injuries on 9 June 1943 in a hospital in the city of Perm. His daughter Kira survived the war in evacuation and returned to Druzhkivka after the war.

© Yad Vashem Photo Archives, 15000/14234539

Олександр Грудський, народився в Дружківці у 1918 р. в єврейській сім'ї Хаїма та Рохелі-Леї Грудських. Згодом переїхав до Ярославля, імовірно як студент, де проживав до війни. В 1941 р. був мобілізований і зник безвісти під Молодечно в Білорусі.

Oleksandr Hrudskiy was born in Druzhkivka in 1918 into a Jewish family; his parents were Chaim and Rohel-Leia Hrudskiyi. He later moved to Yaroslavl, presumably as a student, and lived there before the war. In 1941, he was conscripted and went missing near Molodechno in Belarus.

© Yad Vashem Photo Archives, 15000/14068634

Ілля Август, народився 23 листопада 1902 р. в Дружківці в єврейській сім'ї провізора Лазаря Соломоновича та Ети Менделєєвни (Ростовської). В 1913 р. сім'я переїхала до Харкова. Після революції Ілля заочно закінчив Московський педагогічний інститут за спеціальністю «російська мова та література», а також факультет мистецтвознавства у Московському інституті філософії. Згодом читав історію архітектури у Харківському будівельному інституті та історію мистецтва у Харківському художньому інституті. Напередодні війни, в 1938 р., захистив кандидатську дисертацію, отримав звання професора і обійняв посаду директора Харківського

художнього інституту. Маючи звільнення від служби за станом здоров'я, Ілля Август закінчив Військово-політичну академію у Москві, де посів місце викладача, однак поїхав на фронт. 13 листопада 1943 р. загинув під час артобстрілу в селі Акуліно Калінінської (Тверської) області. Діти Іллі, Веніамін і Тетяна, а також рідна сестра Софія до 1996 р. проживали у Харкові.

Illia August was born on 23 November 1902 in Druzhkivka into a Jewish family; his parents were Lazar Solomonovych, a pharmacist; and Eta Mendeleievna (née Rostovska). In 1913, the family moved to Kharkiv. After the October revolution of 1917, Illia graduated in absentia from Moscow Pedagogical Institute with a degree in Russian language and literature, as well as from the Faculty of Art at the Moscow Institute of Philosophy. He subsequently taught history of architecture at Kharkiv Construction Institute and art history at Kharkiv Art Institute. In 1938, as war approached, he defended his PhD thesis, received the title of professor and became director of Kharkiv Art Institute. Being exempt from military service, Illia graduated from the Military and Politics Academy in Moscow and took a tenured post as a teacher, but then went to serve at the front. On 13 November 1943, he was killed in a shelling of the village of Akulino in the Kalinin (Tver) region. Illia's children, Veniamin and Tetiana, and his sister Sofia lived in Kharkiv until 1996.

© Yad Vashem Photo Archives, 15000/14156511

Фамилия	Гохман		Имя	Сумер
Отчество	Иукович		Отношение к главе семьи	один
Пол	муж.	Год рождения	1920	Место рождения
Специальность и стаж	слесарь.		Национальность еврей.	
Место жительства до эвакуации.	область Дубоссар (край) Дружковск. район	город, село	Дружковка	
Где работал до эвакуации.	Слесарь.		№ списка	140 стр. 24
			№ по списку	442
Где поселен (адрес)	Самарта аба Кеба - Дабел. а/р Кундеревски. К-3 Кизил - ОКРМ.		Где работает в настоящее время	Хузедж. К-3. Кизил ОКР. Должн. слесарь

Евакуаційна реєстраційна картка Сумера Гохмана, слюсаря ремонтного цеху Дружківського заводу металевих виробів на поселення в Узбекистані.

Evacuation registration card issued to Sumer Hochman, a locksmith at the repair shop at Druzhkivka Hardware Factory, for resettlement in Uzbekistan.

© United States Holocaust Memorial Museum Archive, RG-75.002M

Дружківка під час німецької окупації, 1942 р. Краєвид на річку Казенний
Торець і церкву Миколи Чудотворця.

Druzhkivka during the German occupation, 1942. View of the Kazennyi
Torets river and the Church of St Nicholas the Miracle-Worker.

© public domain

Подружжя Брайловських у дворі свого будинку в районі Яковлівки. Дружківка, початок ХХ ст. А. Брайловський був знаним єврейським лікарем у Дружківці. У 1942 р. його разом із двома доньками розстріляли у глиняному кар'єрі.

Mr and Mrs Brailovskiy in the courtyard of their house in the Yakovlivka neighbourhood, Druzhkivka, early 1900s. A. Brailovskiy was a well-known Jewish doctor in Druzhkivka. In 1942, he and his two daughters were shot dead in a clay pit.

© Приватний архів Євгена Тайбермана

Мендель Кіржнер із 11-річною донькою Анною та однорічним сином Вадимом у Дружківці, орієнтовно 1940 або 1941 р. Всі троє були вбиті під час Голокосту.

Mendel Kirzhner with her eleven-year-old daughter Anna and one-year-old son Vadym in Druzhkivka, around 1940 or 1941. All three were murdered in the Holocaust.

© Yad Vashem Photo Archives, 15000/14221367

Родина Іткіних, м. Дружківка, орієнтовно міжвоєнний період. Подружжя Мойсей (перший праворуч) і Дора (в центрі) були вбиті під час Голокосту в Дружківці у 1942 р.

The Itkin family, Druzhkivka, around the interwar period. Moses (first from right) and his wife Dora (centre) were killed during the Holocaust in Druzhkivka in 1942.

© Yad Vashem Photo Archives, 15000/14241434

Залишки єврейського кладовища у м. Дружківка, наприкінці вул. Рози Люксембург, 2021 р. Цвинтар виник у місті у процесі формування єврейської громади на початку ХХ ст. Останні поховання були у 1980-х.

Remains of the Jewish cemetery at the end of Rosa Luxemburg Street in Druzhkivka, 2021. The cemetery came into being as the Jewish community established itself there in the early 20th century. The most recent graves date back to the 1980s.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Natalia Derevyanko

Радянський пам'ятник жертвам німецької окупаційної влади (встановлено у 1976 р.), 2023 р. На пам'ятнику напис (російською): «У цьому районі на місці колишніх шлакових відвалів в 1941–1943 рр. німецько-фашистські загарбники розстріляли понад тисячу громадян міста Дружківка».

Soviet monument to the victims of the German occupation authorities (erected in 1976), 2023. The monument features the inscription (in Russian): “In this area, on the site of former slag dumps, Nazi invaders shot more than a thousand citizens of the town of Druzhkivka in 1941–1943”.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Natalia Derevyanko

Ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру у м. Дружківка 28 вересня 2021 р. біля пам'ятної дошки жертвам Голокосту, встановленої у травні 2021 р. на будівлі професійно-технічного училища. На дошці напис: «В цьому приміщенні під час німецької окупації насильно утримувались сотні в'язнів. Серед них були єврейські сім'ї та політичні противники окупаційного режиму. Звідси німецькі окупанти та місцеві поліція відправляли їх на розстріли, які проводилися в кількох місцях Дружківки».

Honouring the memory of the victims of Babyn Yar in the town of Druzhkivka on 28 September 2021 near the memorial plaque to the victims of the Holocaust, which was installed on the premises of the vocational school in May 2021. There is an inscription on the plaque: “Hundreds of prisoners were forcibly detained on these premises during the German occupation. Among them were Jewish families and political opponents of the occupation regime. From here, the German occupiers and local policemen sent them to shootings carried out in several locations in Druzhkivka.”

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Natalia Derevyanko

Місце пам'яті жертв Голокосту у Дружківці, 2023 р. Будівлю професійно-технічного училища, у якому німці утримували євреїв перед розстрілами, було сильно пошкоджено російськими ракетами у 2022–2023 рр.

Memorial site to Holocaust victims in Druzhkivka, 2023. The building of the vocational school where Germans detained Jews before executing them was badly damaged by Russian missiles in 2022–2023.

© Ніна Макарова

Меморіал із «Вічним вогнем» і пам'ятником «Невідомому солдату», сквер Перемоги, 2023 р. У 1959 р. сюди перенесли поховання радянських солдатів із двору колишньої яковлівської школи № 2. Можливо, тут перепоховано також людські останки з площі біля Будинку культури.

The memorial with the Eternal Flame and the Monument to the Unknown Soldier, Victory Square, 2023. In 1959, the mass grave of Soviet soldiers was relocated here from the courtyard of the former Yakovlivka School No. 2. It is possible that human remains from the square near the Cultural Centre were also reburied here.

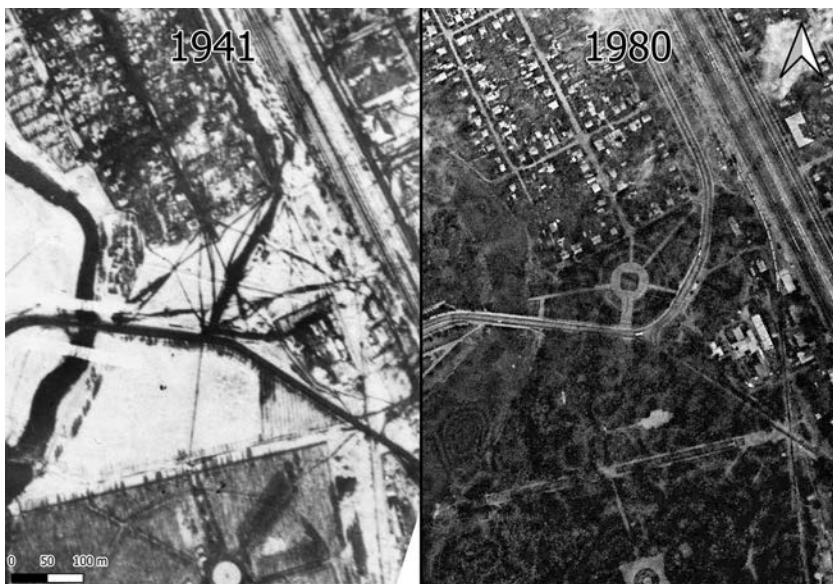
© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Natalia Derevyanko

На німецькому (1941 р.) та американському (1965 р.) аерофотознімках можна побачити вільний простір навпроти парку на місці майбутнього скверу Перемоги.

The German aerial photograph from 1941 and the American aerial photograph from 1965 show a vacant area opposite park that would later become Victory Square.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1941) und EarthExplorer/USGS (1965)

Американський аерофотознімок засвідчує, що в 1980 р. меморіал і навколишній сквер Перемоги вже дуже виразно формували ландшафт пам'яті міста.

As the American photograph shows, in 1980 the memorial and the surrounding Victory Square were already a very distinct feature of the local memory landscape.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1941) und EarthExplorer/USGS (1980)

На пустирі поруч із кладовищем насипали пагорб і створили у 1985 р. ще одне символічне меморіальне місце — «Курган Слави». Перед ним побудували житловий район і проклали широку алею — вулицю Космонавтів, яка архітектурно спрямована на «Курган Слави».

A mound was formed on a vacant plot next to the cemetery and another symbolic memorial site was established there in 1985 – the Mound of Glory. A new residential area was developed in front of it and a wide avenue was laid – Kosmonavtiv Street – which runs in the direction of the Mound of Glory.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1972) und Google Maps (2023)

Фрагмент німецького аерофотознімка від 15 жовтня 1941 р. показує топографію території заводу металевих виробів за кілька днів до німецької окупації міста. Після війни фабрика розрослася, але, як видно на американському знімку 1965 р., прохід до місць масових розстрілів на шлаковому звалищі з вулиці Соборної вільний, а самі місця ще лишаються незабудованими.

A fragment of a German aerial photograph from 15 October 1941 shows the topography of the grounds of the Hardware Factory a few days prior to the German occupation of the town. After the war, the factory spread out, but, as can be seen from the American photo from 1965, the passage from Soborna Street to the mass shooting sites at the slag dump is empty, and the sites themselves remained undeveloped.

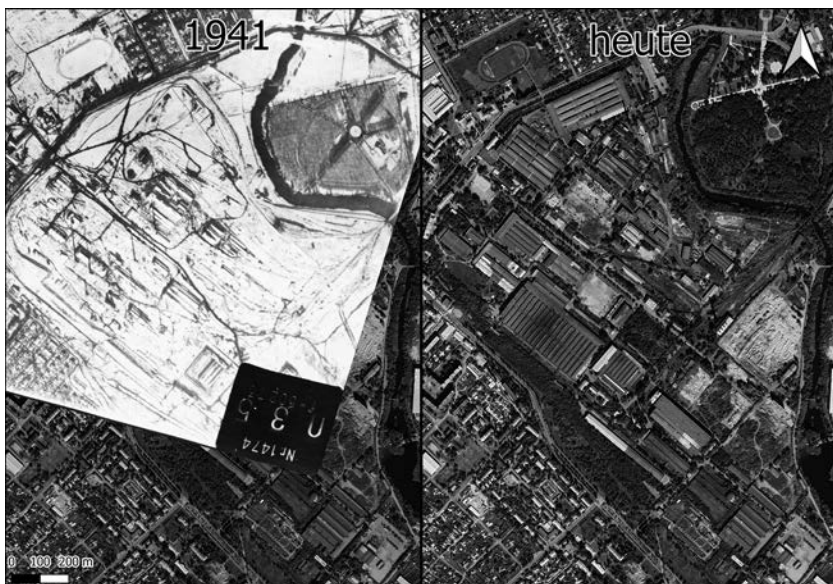
© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1941) und EarthExplorer/USGS (1965)

Американські аерофотознімки дають нам уявлення про зміни топографії в Дружківці у радянський час. Бачимо, що вже у 1972 р. кордони заводу металевих виробів розширилися ближче до берегів Кривого Торця, а будівництво автостоянки з вулиці Соборної обмежувало прохід до ймовірних місць масових розстрілів. Це вплинуло і на формування меморіального простору: радянський пам'ятник розстріляним на шлаковому звалищі встановлено в кількох метрах від фактичного місця розстрілів.

American aerial photos give us an idea of the changes in topography during the Soviet era. We can see that as early as 1972, the boundaries of the factory were moving closer towards the banks of the Kryvyi Torets river, and the construction of a car park in Soborna Street restricted access to the possible sites of mass shootings. This also had an impact on the formation of the memorial landscape: a Soviet monument to those shot at a slag dump was installed a few hundred metres from the actual site of the shooting.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1941) und und EarthExplorer/USGS (1972)

Топографія фабрики сильно змінилася з 1941 р. Нові будівлі зведено поблизу ймовірних місць розстрілів. Сьогодні берег річки Кривий Торець на території заводу металевих виробів частково забудовано або обнесено парканом, частина берегу заросла хашчами. Це унеможливило визначення місця вбивств.

The topography of the factory has changed dramatically from 1941 up until the present day: new buildings have been constructed near the likely sites of the shootings. Today, the bank of the Kryvyi Torets river on the grounds of the Hardware Factory is partially built up or surrounded by a fence and partially overgrown. This makes it impossible to identify the site of the murders.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1941) und Google Maps (2023)

WHEN MEMORY ALONE REMAINS: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITY OF DRUZHKIVKA

Druzhkivka in early modern times

In 1773, the lands around a former guard post of the Zaporizhzhian Cossacks in the floodplains of the Kryvyi Torets and Kazennyi Torets rivers became a part of the Russian Empire as a result of the Russo-Ottoman War of 1768–1774. Soon afterwards, in 1783, the village of Druzhkivka was established there as a part of the Bakhmut District of Yekaterynoslav Province. Prior to the emancipation reform of 1861, the village, which was owned by Russian military officials, was a monocultural rural-type settlement in which Jews were forbidden to reside, in accordance with the “Pale of Settlement” rules. State-owned peasants from the Chernihiv, Sumy and Smolensk provinces of the Russian Empire lived here.

Fin de siècle in Druzhkivka

The late 19th century marked the start of a period of intensive industrial colonisation in Druzhkivka. In 1894, French shareholders established a cast iron plant, an ironworks and a steel foundry near the village of Druzhkivka. A few years later, in 1898, Belgian shareholders built the Torets Steel and Mechanical Plant. Near the factories, settlements sprang up with modern infrastructure such as a theatre, a grammar school, a stadium, a hotel, perfume shops, restaurants etc. Druzhkivka railway station was moved closer to the factories.

In 1903, the “temporary laws” of the “Pale of Settlement” of 1882 were abolished and Jews were allowed to reside permanently in settlements near railway stations and factories. However, in the late 19th century, the first Jews had already begun to settle in the Yakovlivka area adjacent to Druzhkivka railway station. From the beginning of the 20th century, the Jewish community of Druzhkivka began to grow, much like the French, Belgian and German communities. A Jewish cemetery, a large outdoor market and a synagogue appeared in the Yakovlivka neighbourhood. The most common fields of business in the Jewish community in the late 19th and early 20th centuries were clothing manufacture, commerce, medicine and factory maintenance. Yakovlivka outdoor market became a hub for Jewish life and culture. At the height of World War I, the “Pale of Settlement” in the Russian Empire ceased to exist. It was officially abolished in 1917.

Druzhkivka in the interwar period

In 1923, following the onset of Soviet power in Ukraine, the settlements around the factories – Yakovlivka, Havrylivka, Yelyseiivka, Karlivka and Toretske – were merged into Druzhkivka, which became an urban-type settlement in 1929.

Although during the initial stages following the seizure of power the Bolsheviks promoted the policy of granting equal rights to “national minorities”, the 1920s saw the closure of Jewish religious institutions and faith-based educational establishments in Ukraine. The synagogue in Druzhkivka was shut down in 1923.

At the same time, Jews received access to higher education, which had been available only to restricted numbers of Jews in the Russian Empire. In the late 1920s, the number of Jewish workers in heavy industry, in which they were barely represented previously, began to grow rapidly. From 1930, there were two factories in Druzhkivka: Torets Machine-Building Plant (today: Druzhkivka Machine-Building Plant) and Druzhkivka Hardware Factory.

A proportion of Jews were subjected to the Soviet campaign of repression during the 1930s. On the eve of World War II in 1939, the Jewish community of Druzhkivka numbered 433 people.

World War II in Druzhkivka

On 22 June 1941, Germany attacked the Soviet Union. In Druzhkivka, military mobilisation, as well as evacuation, began immediately. Evacuation mostly targeted the factory workforce, including specialist workers. The Soviet government did not implement any specific evacuation strategy for Jews, who were destined to die in the event of Nazi occupation. Around 50,000 of the 65,500 Jews who lived in the Donetsk region before the war were evacuated and/or conscripted. There are no data on conscripted and evacuated Jews in Druzhkivka.

On 26 October 1941, the Germans captured Druzhkivka. During the entire period of occupation, the city was placed within the zone of Wehrmacht military administration as part of the Kostiantyniv District of the 447th Garrison Commandant's Office of the 397th Chief Field Commandant's Office Donez (Donets). The city commandant's office was based on the premises of today's city council building. The surrounding settlements and townships were subordinated to the occupation authorities in Druzhkivka. Almost immediately after the occupation, the process of creating an auxiliary police from among the local non-Jewish population began.

The killing of the Jewish population was carried out by operational teams of the Security Police and the Security Service (SD), which followed the forward units of the Wehrmacht. In the Druzhkivka area, Sonderkommando 4b and Einsatzgruppe 6 operated; both were part of the mobile extermination detachment within Einsatzgruppe C. City and town councils, village chiefs and auxiliary police units helped identify and register Jews. They also participated in shootings, either of their own volition or on orders.

The German occupation authorities issued orders for the Jews to undertake forced labour and made it compulsory for them to wear identifying armbands featuring the Star of David.

The earliest documented killings of Jews in Druzhkivka date back to December 1941. Local auxiliary police compiled the lists of people and then helped to arrange shootings. The city commandant's office and Ukrainian auxiliary police arrested a number of Jewish men, local communists and Soviet activists over the course of three days and gathered them in the sports hall of the vocational school. All of them were shot at a slag dump between Torets Machine-Building Plant and the Hardware Factory, which was not far from the school. Due to its proximity to the front line, the mass murder of the Jewish population in the Donetsk region was carried out with greater haste than in the western and central regions of Ukraine. Hence, ghettos in this region were very short-lived and far fewer in number. It is possible that in winter 1941/1942, a ghetto could have been in existence in Druzhkivka, in the Yakovlivka neighbourhood, once a Jewish residential area. The further fate of the Jews of Yakovlivka is not known for certain. It is possible that the ghetto was destroyed and the last remaining Jews in Yakovlivka were murdered on the eve of the second wave of mass executions in winter and spring 1942.

By February 1942, a total of 148 Jews remained in Druzhkivka – mostly women, children and the elderly. Nearly all of them were shot dead by Germans within the period February 1942 to May 1943. The number and names of those killed, the sites and dates of the shootings, the perpetrators of the crimes and the stories of hiding and rescue have not been fully established to this day. We can state with certainty that the slag dump between the factories was regularly used as a site for the murders of political prisoners and for members of the town's Jewish community.

In summer 1942, a "hunt" for Jews who had managed to avoid the first mass murders was launched in Donbas. Security Police, SD and local police sought out and killed Jewish men and women, often on the spot. We know about the shootings of Jews at a clay pit near Yakovlivka. Here, a well-known Jewish doctor and paediatrician, A. Brailovskyi, was shot dead, along with his two daughters. In Karlivka, captured Jews were shot in the town's Vasyl Bliukher Park (today: Yunist Park).

During the German occupation, violence did not have a clearly defined logical framework or location; it permeated everyday life in all of its manifestations. The bodies of those murdered were often left in the streets, the bodies of those executed remained hanging on gallows in the courtyards of residential buildings.

As soon as the arrests and shootings started, the Jews of Druzhkivka obviously tried to hide from violence and murder. These attempts were often hindered by members of the auxiliary police, among them former neighbours, colleagues and friends. They knew the locality well and had little trouble uncovering hiding places. On the other hand, many local residents helped Jews by providing shelter or food.

Those who managed to escape violence were faced with months of distress and had to endure cold and hunger. Depending on their skills, knowledge and social networks, surviving Jews developed and combined different survival strategies. Borys Fialko, whose unique life story, as narrated in his son's memoirs, is published in this issue for the first time, managed to escape execution and survive two winters of Nazi occupation. Unfortunately, this is the only detailed survival story known to us of an adult member of the Jewish community of Druzhkivka that has a happy ending. More often, local residents rescued children: it was easier to hide them, forge documents and to pretend to be their parents. Most of the children rescued were girls whose Jewish identity was easier to conceal as they had not been circumcised.

Long after the Soviet (de)occupation of Druzhkivka on 6 September 1943, the repercussions of Nazi terror and violence haunted the surviving victims, and in some cases even had fatal consequences. The catastrophic sanitary conditions in the ghettos and camps, physical violence, forced labour and the cold and hunger endured while hiding from death all took a serious toll on their health.

Unfortunately, there are not enough sources to study the post-war fate of Jewish survivors or the life of the Jewish community during the evacuation and after returning home. Not one of the residents of Druzhkivka had the title of Righteous

Among the Nations conferred on them. Moreover, neither the Germans nor the local perpetrators of crimes, whose names in most cases have not been established, were punished in connection with the implementation of the genocide of the Jewish community in Druzhkivka.

Topography of violence and memory

In autumn 1943, after the liberation of Druzhkivka, which occurred while the war was still ongoing, the Soviet Union's Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities Committed by the German Fascist Invaders investigated the site of mass murders at the slag dump between the Torets Machine-Building Plant and the Hardware Factory. After identification, the remains of the victims were reburied in a mass grave on the square next to the Voroshylov Plant club (today the Etude Cultural Centre). According to some accounts, in the 1960s a second reburial was held where today a memorial with the Eternal Flame and the Monument to the Unknown Soldier stand on Victory Square. Other eyewitnesses recalled that the grave was moved to the city cemetery. There is no memorial at the site of the first burial near the Cultural Centre. Today, there is a small public garden there with paved paths, flower beds and a playground. It is not known whether some of the remains of the victims remained there, or whether they were completely reburied. In summer 2022, a Russian missile hit the site.

Identification of the bodies also continued on the territory of the hospital, where the military hospital operated (today the location of School No. 2 in Yakovlivka, now closed). Until 1959, there was a mass grave of Soviet soldiers in the courtyard of the school; it was then moved to the memorial site in today's Victory Square, where a crater from an aerial bomb still remained at the time. In 2007, excavations and the reburial of fallen German soldiers took place.

Violence was virtually ubiquitous. But many sites of terror are still poorly researched and not memorialised. These include the administrative building in the Yakovlivka neighbourhood,

which is thought to have housed a liquidation ghetto; the clay pit; a clearing in the local park; as well as the grounds of the community centre, where spontaneous shootings of civilians were carried out.

In 2021, representatives of the community of Druzhkivka contacted the “Connecting Memory” project with a request to support them in their search for the exact location of the graves and the remains of the victims. Given the lack of documents and photographs, as well as drastic changes in the landscape, an accurate identification of the burial site (or, presumably, sites) of the murdered residents of Druzhkivka is virtually impossible today. It is striking how many narratives still recall individual Jewish destinies – whether of the murdered or of survivors. Memory has remained here, despite the fact that after the war, for a long time, there was no place to commemorate the murdered Jewish and non-Jewish neighbours.

As late as 1976, a monument to the victims of the German occupation authorities was erected on the left bank of the Kryvyi Torets river, about 400 metres from the slag dump of the factories where mass shootings of Jews and political prisoners took place. The inscription avoided any ethnic identification of victims, as was typical of the Soviet commemorative policy pertaining to World War II. Of more than a dozen memorials commemorating the Soviet Union’s military prowess in Druzhkivka, this was the only one dedicated to the memory of civilian victims. In 1985, the Mound of Glory was erected, a combined memorial to honour the memory of both fallen military service personnel and civilians. It is likely that slag waste from the plant was used for the Mound. If that was the case, then – consciously or inadvertently – another layer of memorialisation was formed, of Druzhkivka residents killed on the plant’s premises, whose remains were destroyed under the slag dump. It is symbolic that the Mound of Glory was established next to the existing cemetery, where the remains of those buried in a mass grave near the community centre may have been reburied.

In the 2000s, to replace the Soviet tradition of impersonal commemoration of World War II, Druzhkivka historians and cultural figures began to introduce the findings of Holocaust

studies into commemorative efforts. At the initiative of teacher and historian Nina Makarova, in 2010 Druzhkivka Museum of Local Ethnography, which is housed in Lesia Ukrainka Library, produced the first information board dedicated to the Holocaust in Druzhkivka. In 2019, the Druzhkivka Torture Chamber Museum of the Ukrainian Donbas Resistance to Occupation Regimes was established in the basement of the State Security Service building. During the period of the Russian Empire, from 1892 onwards, a gendarmerie was stationed here; in Soviet times, the units of the People's Commissariat of Internal Affairs were based here; during the German occupation, it was used by the Gestapo as torture chambers; and during the Russian occupation of 2014, it housed the torture chambers of an illegal armed group that called itself the "NKVD of the Donetsk People's Republic".

In May 2021, at the initiative of journalist Yevhen Fialko and historian Nina Makarova, and with the professional support of the "Connecting Memory" project, a memorial plaque was installed on the wall of the vocational school, the sports hall of which was used to detain Druzhkivka residents before shootings. In 2023, with the support of Yevhen Fialko and Nina Makarova, Karl Liebknicht Street was renamed Brailovskyi Street.

With the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine, regular enemy shelling of Druzhkivka meant that research and commemorative work in the area had to cease. However, due to the systematic bombing of Ukrainian civilian infrastructure by the Russians and the physical destruction of historical sources and traces of memory, the necessity to preserve memories and knowledge about the tragic fate of citizens during the German occupation and about the life and survival of the Jews of Druzhkivka has become more relevant than ever.

My Father's Story by Yevhen Fialko

My Father's Story by Yevhen Fialko, which is published in this volume in Russian (original language) and in Ukrainian translation, is a chronicle of the nearly two-year ordeal of Borys Fialko, who managed to escape the shootings of Jews in

Druzhkivka in winter 1941. It is also a story of the post-war life of a Jewish family during the Soviet period and following the gaining of independence by Ukraine, which describes the (im)possibility of preserving family memory of the war and of the Holocaust. The story of the past is intertwined and resonates with the present, with the story of the family's new woes: the memoir was authored by Yevhen while in Israel during an evacuation from his home town at the time of the full-scale invasion perpetrated by the Russian Federation, during the new bombings of the town – wrought by Russia this time around.

The author of the chronicle, Yevhen Borysovych Fialko, was born in 1952 in Druzhkivka, worked as the director of School No. 2 and taught the Russian language. From 1997, he published the magazine *Nevidoma Druzhkivka* (Unknown Druzhkivka) and in 2005 he founded the newspaper *Nasha Druzhkivka* (Our Druzhkivka). Today, his professional endeavours encompass journalism, socio-political activities and ethnographic research.

About the author

Natalia Derevyanko is an independent historian with an MA in History. She works in the field of memory politics and social anthropology studies. Her research interests include the memorialisation of World War II in Ukraine, the history of church life in Right-Bank Ukraine at the turn of the 18th/19th centuries, and field research into the industrial cultural heritage of eastern Ukraine.

The author wishes to express her gratitude to Druzhkivka residents – journalist Yevhen Fialko and historian Nina Makarova – for providing valuable materials from private archives and collections. She would also like to thank historians Yurii Radchenko, Dmytro Tytarenko and Andrii Usach for offering valuable tips and expert advice while she was writing this text.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance

through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organisations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

**КОЛИ ЗАЛИШАЄТЬСЯ
ЛИШЕ ПАМ'ЯТЬ
Життя та загибель
єврейської громади Дружківки**

Авторка
Наталія Дерев'яно

Науковий консультант
Петро Долганов

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

Відповідальний редактор
Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту
Олена Пазюк

Переклад англійською
Сергій Коломієць

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту
д-р Керолін Пірс (Caroline Pearce, PhD)

Дизайн обкладинки
Софія Билим

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

